

KLÁSİK OSMANLI EDEBİYATINDA TİPLER

I

AHMET ATİLLÂ ŞENTÜRK

Eski edebiyatın özellikle dîvan ve mesnevilerini oluşturan şahıslar kadrosu, asırların süzgeçinden geçerek klişeleşmiş belirli tiplerden ibarettir. Dîvanlarda terennüm edilen insan tiplerini ana hatlarıyla hülâsa etmek gerekirse esas itibarıyla *âşık-meddah* (bu her zaman şairin kendisidir), *ma'suk* (sevgili), *memduh* (övülen hükümdar, vezir v.b.) olmak üzere üç temel tip insanla karşılaşırız. Gazelerde şair âşık, sevgilisi ise ideal güzel durumundadır. Kasidelerde memduh çoğu zaman devlet ricalinden biri, meddah da şairin kendisidir. Bu üç temel insan tipi İran ve Osmanlı şairlerinin eserlerinde aynı kalıplarda asırlarca işlenmiştir.

Konuyu aşk mesnevileri açısından ele alacak olursak, dîvanlardaki hükümdar ve âşığın yerini klasik mesnevilerde bir numaralı erkek kahraman alır ki bu çoğu zaman hükümdar olmaya aday bir prensdir. Mesela *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinde Hüsrev hem bir asilzâde prens, hem de âşıktır. Yani kasidelerde medhedilen şahıslar gibi hem yüksek zümreye mensup ve her cihetten güçlü bir kimse olmakla beraber sevgilisi için göz yaşları döken her fedakârlığa katlanan bir âşıktır. Gazelerde terennüm edilen sevgilinin yerini ise mesnevilerde bir numaralı kadın kahraman almıştır. Görüldüğü üzere dîvanlarda ana hatlarıyla âşık, hükümdar ve ma'suktan ibaret sayabileceğimiz bu üç esas tipin yerini aşk mesnevilerinde ön planda «âşık-hükümdar» ve «ma'suk»tan ibaret iki insan tipi almış durumdadır.

Dîvanlarda, yukarıda sözü edilen bu temel şahısların yanı sıra rind, hâce, zâhid, müddeî, rakîb, sûfi v.b. tipler de klişeleşmiş özellikleriyle sırası geldikçe yerlerini alırlar, şahıslar kadrosu açısın-

dan mesneviler çeşitlilik ve hareketlilikleri sebebiyle çok daha zengin tiplerin yer aldığı eserlerdir. Dîvanlarda bir kaç beyit yahut bir mısra ile temas ediliveren erkek, kadın, çocuk, âşık, hükümdar, kötü adam; tâcir, kâtip, nakkaş, mutrip, muganni, mimar gibi sanatkâr tipler; acûze, cengâver, sâkî v.b. çehreler mesnevilerdeki alabildiğine geniş ifade ve tasvir imkanları sebebiyle ayrıntılı ele alınarak daha net çizgi ve özellikleriyle sergilenmişlerdir.

Günümüz insanına ifade ve yapısı bakımından çok yabancı gelen eski edebiyatımızın anlaşılır hale gelebilmesi için edebiyatın yaşandığı devrin iyi bilinmesinin yanı sıra, edebiyatı meydana getiren unsurlara da aynı atmosfer içinde açıklık kazandırılması gerekmektedir. Eski edebiyattaki klişe tiplerin tanıtım ve tahlili amacıyla hazırlanan bu yazı dizisinin ilk konusunu şairlerce adından sıkça söz edilen «rakîb» tipi oluşturmaktadır.

R A K İ B*

Eski edebiyatımızda sözü edilen «rakîb» kelimesi bugünkü anlamıyla değerlendirildiği takdirde, aynı sevgiliyi seven iki âşığın birbirlerine karşı durumlarını isimlendirmekten ibaret kalacaktır. Nitekim günümüze göre eski sayılabilecek Muallim Nâcî,¹ Şemseddîn Sâmi² gibi lugatçılar da kelimeye sadece bu anlamda karşılık vermişlerdir. Kelimenin karşılığını eski edebiyatımız açısından değerlendirmeye çalışan Prof. Necmeddin Halil Onan «*Başkasıyla aynı şeyi isteyen*»,³ Mustafa Nihad Özön ise «*Aynı güzeli sevenlerin birbirlerine karşı durumlarını anlatan bu söz yerine bâzı agyâr, gayr (başkaları, başkası) da kullanılır*»⁴ diyorlar.

* Bu yazıda rakîb tipi hakkında geliştirilen ayrıntılı fikir ve görüşlerin temelini, merhum hocam Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'nun *Divanlar Arasında* adlı eserinde kısaca değindiği satırlar (Ankara 1981, s. 55 - 61) oluşturmaktadır. Bu vesileyle yazı Hoca'mn hatırasına ithaf edilmiştir.

1 «Digerini men' ile kendi işini tervic etmeğe çalışan, engel» (*Lugat-ı Nâcî*, İstanbul 1322 [1904], s. 443).

2 «Digeriyle aynı şeye tâlib ve hâhişger olan, bir mahbûbeye dildâde olan âşıkların yekdiğerlerine nisbeten beheri» *Kâmûs-ı Tûrki*, Dersa'âdet 1317 [1899], s. 669).

3 *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 485.

4 *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul 1945, İnkılâp Kitabevi, s. 220.

Arapça iştikaklarıyla oldukça zengin anlam yükü bulunan kelimeye⁵ Mütercim Âsim, konumuzla ilgili olarak «*Gözedici, muntazır, bekci, haris, emin, hâfız, ve pâsbân*»⁶ karşılıklarını vermiştir.

Dr. Hüseyin Remzi, lugatında «rakîb» hakkında önce «*Esmâ-yı hüsnâ-yı ilâhîdendir. Hâfız ve nıgehbân ve cümle âlemi gözedici ma'nâsına ve bir nesnenin vukû' ve zuhûrunu gözedici ve muntazır olan*» dedikten sonra «[...] *Habîs ve mûzî ve engel kimesne ki birinin sevdiği mahbûbe ve ma'sûka veya tercih ettiği kimesne ile görüşmesine ve yâhud bir nevi' merâmını tahsîl ve icrâyâ mâni' olup kendüsü için cerr ve tahsîle sa'y ider ve bekci, hâris ve nıgehbân*»⁷ karşılığını vererek kelimeye açıklık kazandırır.

Dilimize Farsçadan geçen «rakîb»in bu dildeki anlamlarına göz gezdirildiğinde; *Müntehâü'l-ireb, Akrebü'l-mevârîd, Nâzımü'l-etıbbâ, Sirâeü'l-luga, es-Sâmî fî'l-esâmî, Gıyâsü'l-luga, Ânendırâc ve Mühezzibü'l-esmâ* gibi lugatlarda «nıgehbân», «hâfız», «hâris», «pâsbân», «derbân» ve «murâkib» şekillerinde karşılandığı görülmektedir. Bunlardan *Nâzımü'l-etıbbâ, Gıyâsü'l-luga ve Ânendırâc*'da kelime için «Aynı şahsa âşık olan iki kişinin birbirlerine karşı durumlarıdır ki ikisi de bir diğerini gözlerler ve mâşuku diğerinden korurlar»⁸ denmiş ve sadece Şu'ûrî'de «Âşık ile mâşuk arasındaki mezâhim ve engel»⁹ şeklinde değerlendirilmiştir.

Görüldüğü üzere Türkçe ve Farsça lugatlarda rakîb kelimesi «bir kimsenin sevdiği ile görüşmesine engel olup kendisi için elde

5 Kelimenin Arapçadaki diğer karşılıkları için bk. Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min Cevâhiri'l-kâmûs*, Mısır 1306 [1889], cüz I, s. 274 - 275; Cemâlü'd-dîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Bulak, cüz I, s. 408 - 410; Edward William Lane, *Arabic - English Lexicon*, London 1867, c. III, s. 1134.

Rakîb kelimesinin Câhiliye Şiiri'ndeki anlamları hk. bk. As. Dr. İnci Koçak, «Muallaka'larda Oyun», *AÜDTCFD*, Temmuz - Aralık 1970, c. XXVIII, nr. 3 - 4, s. 333 - 337.

6 Mütercim Âsim, *Okyânüsü'l-basit fi Tercemeti'l-Kâmüsü'l-Muhit*, [Mısır] 1250 Muharrem [1834], c. I, s. 1134.

7 *Lugat-ı Remzi*, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, c. I, s. 598. Aynı eserde «rakîbân» maddesinde «rakîbler, bekçiler ve hârisler» denmiştir.

8 Bk. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugat-nâme*, Tahran 1342 [1963], s. 585 v.d.

9 *Ferheng-i Şu'ûrî*, [İstanbul] 19 Receb 1282 [15 Ekim 1870], Matbaa-i Âmire, c. II, vr. 20.

etmeğe çalışan» anlamından çok «başkasıyla aynı şeyi isteyen, rekâbet eden» anlamında değerlendirilmiştir. Kelimeyi bu anlamıyla kabul ederek her iki edebiyatın metinlerini tahlile ve anlamaya çalışmak okuyucuyu hayli yanlış bir yöne sevkedeceğinden, öncelikle kelimenin ne gibi anlamlarda kullanıldığını edebî metinleri tarayarak tesbit etmekte fayda vardır.

İran Edebiyatında «Rakîb»

Hâkânî (ölm. h. 595 = m. 1199) Rakîb kelimesini «pâsbân» (= gece bekçisi) anlamında kullanmıştır :

تو غافل و سپهر کشنده رقیب تو
فرزانه خفته و سک دیوانه پاسبان¹⁰

Nizâmî (ölm. a.ş. yk. h. 600 = m. 1204) de *İskender-nâme* (*Şeref-nâme*)de kelimeyi tam anlamıyla «bekçi» karşılığında kullanır :

رقیبان شب کشته سر مست خواب
فرو برده سر صبح صادق بآب¹¹

Yine aynı eserde «rakîb»in muhafız anlamında kullanıldığını görüyoruz :

رقیبان لشکر بایین پارس
نگهبان تراز مرد اختر شناس¹²

(*İkbâl-nâme*)de de muhafız anlamında bir kaç defâ geçmektedir :

اگر دشمنی ترکتازی کند
رقیب خرم چاره سازی کند¹³

10 Tere : «Sen gafilsin, öldürücü felek senin rakibindir. Akıllı uyumuş, divâne köpek bekçi olmuş.»

11 Tere : «Gece bekçileri sarhoşca uykuya daldılar, sabahın başını da suya daldırdılar.»

12 Tere : «Ordu muhafızları eski Pars âdetine göre yıldızlara bakanlardan daha koruyucu idiler.»

13 Tere : «Eğer düşman yağmaya kalkışırsa haremın muhafızları gerekeni yaparlar.»

Aynı şair bu defa Leylâ ve Mecnûn'da kelimeyi yine koruyucu anlamında kullanarak «rakîb-i râz» (sır saklayan, sırdaş) terkiibini yapmıştır :

خویشان که رقیب راز بودند
او را همه چاره ساز بودند¹⁴

Hüsrev ü Şîrin mesnevisinden alman şu beyitte ise Şîrin'i süsleyen hizmetçilerin -ki erkek olmadıkları muhakkaktır- güzellikleri kastedilerek «rakîb» kelimesi hizmetçi kadın anlamında kullanılmıştır :

رقیبانی که مشکو داشتندی
شکر لب را کنیز انکاشتندی¹⁵

Aynı eserde Hüsrev'in yanında bulunup onun hizmetini gören kimseler için de «rakîbân» ibaresi kullanılmaktadır :

چو غالب شد هوای دلستانش
بپرسید از رقیبان داستانش
رقیبان حرمبنواختندش
بواجب جایگاهی ساختندش¹⁶

Nizâmî'nin *Heft-peyker*'inde Sâsânî Kralı Behrâm-ı Gûr'u yetiştiren Nu'mân ve Munzer'i kasteden şu beyitlerinde rakîb kelimesini «eğitimci ve mürebbî» manalarında kullanması, kelimenin sonradan kazanacağı değerler açısından oldukça manidardır :

14 Tere : «Kendileri onun sırdaşları olup daima her işini hallederlerdi.»

15 Tere : «Onu süsleyen hizmetçiler -o kadar güzeldir ki- Şeker-leb'i siyah zenci sanırlardı.»

16 Terc : «Onu çok özlediği zaman rakîblerden hikâyesini sordu. Haremin rakîbleri onu teskin ettiler ve ona lâyık bir yer yaptılar.»

این رقیبش بدانش آموزی
 وآن رقیبش بمجلس افروزی
 این بعلم استواریش داده
 وآن نشاط سواریش داد¹⁷

Yine *Hüsrev ü Şîrîn*'de Şîrîn'in Hüsrev'e hitâbında yer alan şu ilk beyitle, Şeyh Sa'dî'nin gazellerinden tesbit edilen diğer beyitte rakîb kelimesinin «kapıcı» karşılığı kullanıldığı görülmektedir :

زدرستن رقیبم رسته باشد
 حزینه به که آن درسته باشد¹⁸
 فریاد میدارد رقیب از دست مشتاقان
 آواز مطرب در سرا زحمت دهد بواب¹⁹

Şeyh Sa'dî'nin (ölm. h. 691 = m. 1292) rakîb kelimesini yine kapıcı anlamında kullandığı şu beytinde ise rakîbe, sevgilisine dua ettiği haberini iletmesi için yalvardığını görüyoruz :

ای رقیب از نکشایی در دل بند برویم
 اینقدر بازنمایی که دعا گفت فلانت²⁰

Rakîb kelimesi eğer günümüzdeki anlamda kullanılmış olsaydı tabii ki şair düşmanı durumunda bulunan bir şahıstan sevgilisine haber göndermesini isteyemezdi.

Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ölm. h. 791 = m. 1389-90) *Dîvân*'ında 29 kere kullanılan rakîb kelimesinden 19'u izâfetsiz olup bunlardan 15'i «koruyucu» anlamında; tam tesbit edilememekle beraber geri

17 Tere : «Rakîbinin biri ona bilgi öğretiyor, diğeri ise eğlendiriyor; biri ilmîni sağlamlaştırıyor, diğeri ise binicilik zevkini aşulamakta.»

18 Tere : «Benim rakibim kapı kapatmakla kurtulmuştur. Hazine kapısı kapalı olursa iyidir.»

19 Tere : «Rakîb onun sevgililerinden feryâd ediyor. Saraydaki şarkıcının sesi tabii ki kapıcıları kederlendirir.»

20 Tere : «Ey rakîb, eğer sevgilimin kapısını yüzüme açmıyorsan hiç olmazsa kendisine dua ettiğimi bildir.»

kalan 4'ü bugünkü anlama yakın durumdadır. 7 kere «rakîbân», 2 kere «rakîbet» (=senin rakibin), 2 kere de «rakîbem» (=benim rakibim) şeklinde işlenen²¹ kelimeyi Hâfız hemen daima sevgilinin gözcüsü ve refâkatçisi anlamlarında kullanmıştır :

روی تو کس ندید و هزارت رقیب هست
در غنچه یی هنوز و صدت عندلیب هست²²
خدا را ای رقیب امشب زمانی دیده بر هم نه
که من با لعل خاموشش نهانی صد سخن دار²³

Şeyh Sa'dî'nin *Bôstân*'ında geçen «Muhîb-i Sâdık» hikâyesinde, şehzâdeye âşık olan fakir dilenciği önce ikaz edip kovan, sonra da fena halde döven «rakîb» olarak adlandırılmış saray hizmetçilerini de burada hatırlamak yerinde olacaktır :

حکایت در معنی تحمل محب صادق
شنیدم که وقتی گدازاده ای
نظر داشت با پادشا زاده ای
رقیبان خبریافتندش زدرد
دگر باره گفتندش اینجا مکرد
دمی رفت و یاد آمدش روی دوست
دگر خیمه زد بر سر کوی دوست
غلامی شکستش سر و دست پای
که باری نگفتمت ایدر میای²⁴

21 Bu konuda bk. Dr. Mihîn Doht-ı Sâdıkiyân, *Farhang-i Vâje-nüma-yı Hâfız*, Tahran 1366 [1987], s. 597 - 598.

22 Tere : «Yüzünü kimse görmeden bile bin rakibin var. Goncasın, gül olmadığın halde yüz bülbülün var.»

23 Tere : «Allah için ey rakib bu gece bir an olsun gözlerini kapat, zira benim onun susamış dudağıyla gizlice yüzlerce sözüm var.»

24 Şeyh Sa'dî, *Bôstân* (Sâ'dî-nâme), ngr. Dr. Gulâm Muhsin Yûsufî, Tahran 1359 [1980], Şirket-i Sihâmî İntişârât-ı Hârezmî, bab 3, s. 101, m. 1663 v.d. Tere : «Muhîb-i Sâdıgın Tahammülü Hikâyesi : İşittim ki bir zamanlar ge-

İran edebiyatındaki kronolojik seyrinden anlaşıldığına göre önceleri muhâfız asker anlamında kullanılan «rakîb» kelimesi, daha sonra gözcü, bekçi, kapıcı, refakatçi, hizmetçi v.b. anlamlarında kullanılmış; XIV. asırdan sonra ise artık sevgiliye mâlolmaya başlamıştır.

«Rakîb» Kelimesi Üzerindeki Kavram Kargaşası

Görüldüğü üzere İran edebiyatında kullanıldığı en eski metinlerden itibaren yerleşik bir anlamı tesbit edilemeyen, ancak sevgili söz konusu olduğunda Türk edebiyatı da dahil yaklaşık XVI. asra kadar sevgilinin bekçi, gözcü ve muhafızı; âşığın da engeli anlamında değerlendirilen «rakîb» kavramı gerek kelimenin «rekâbet» (= diğerini men' ile kendini ortaya çıkarmaya çalışma) mastarından türediği zann ile, gerekse aynı sevgiliye talib olan diğer âşık tipini adlandırma ihtiyacından kaynaklanmış olmalı zamanla bir anlam kaymasına uğramıştır. Aslında her iki tipe de izafe edilebilecek bütün vasıfların birbirine çok yakın oluşunun bunda büyük rolü olsa gerektir. Lügat karşılıkları farklı olmasına rağmen «rakîb» ile «'adû-a'dâ» ve «gayr-agyâr» tiplerinin fonksiyonları aşağı yukarı birbirinin aynı olduğundan aslında farklı tipleri temsil etmesi gereken bu kavramlar, «rakîb» kavramının kendi bünyesinde uğradığı değişikliğe benzer bir biçimde aynı tipi temsil eden bir yapıya bürünmek durumunda kalmışlardır.²⁵

Çok ender rastlanmakla beraber Nâbî'nin

*Gam çekmezüz rakîb bize dil-girân ise
İnsâf olunsa biz de rakîbüñ rakîbiyüz*

dâzadenin biri, bir şehzâdeye âşık oldu. (...) Rakîbler gedâzadenin şehzadeye vurgun olduğunu haber alınca ona bir daha oralarda dolaşmamasını tenbih ettiler (...) Bir zaman sonra fakir, sevgilisinin yüzünü özleyince şehzadenin mahallesi başına tekrar gitti. Bunun üzerine şehzadenin kölesi «Sana bir daha buraya gelme demedik mi!» diyerek onu fena halde dövdü, elini - ayağını kırdı.»

²⁵ Bu bakımdan özellikle XVI. asırdan sonra çoğu metinlerde aynı anlamda kullanılan «gayr» ve «'adû» kavramları ayrı çatılar altında inceleneceklerdir,

ve Fuzûlî'nin

*Severem zâhidi kim kûşe-i mihrâbı sever
Ham-ı ebrûña rakîbüm olup olmaz mâil*

beyitlerinde görüldüğü üzere kelime zaman zaman «sevgiliye meyi eden ve dolayısıyla âşıkla rekâbet halinde olan diğer kişi» anlamıyla kullanılmıştır. Ayrıca şunu ifade etmek gerekir ki Fuzûlî'nin kelimeyi «rakîbüm» şeklinde kullanması -Hâfız'm *Dîvân*'nda bir tek beyitte «rakîbem» (=benim rakibim) şeklinde kullanılması hariç- tesbit edilebilen yüzlerce beyit arasında müstesna bir durum arzetmektedir.

Eski şairler Menûçehri'nin

بنشینم همی عاشق و معشوق بهم
نه ملامتگر مارا ونه نظارهء رقیب²⁶

Sehî Beğ'in

*Bizi gözler rakîbüñ iki gözi
Seni sevdiğümüz gâlib duyulmuş*

ve Mesîhî'nin

*Rakîbe bilmezüz n'itdük Mesîhî
Ki hiç ayrılmaz anuñ gözi bizden*

hattâ Nev'î'nin

*Hâk-i pâyüñ çeşmine kuhl eyleyelden iy peri
Şimdi âdem görmez olmuşdur rakîbüñ gözleri*

beyitlerinden de anlaşıldığı üzere kelimenin «rakabe» (= gözleme) kökünden türediğini tabii ki çok iyi biliyorlardı. Bir güzele âşık olan şahsın, kendisine bu yolda engel teşkil eden yahut sevdiği uğrunda kendisiyle rekabete tutuşan diğer iki şahıs hakkında besleyeceği kötü hislerin pek farkı olmasa gerektir. Yine sözü edilen

26 Tere : «Âşık ve maşuk birlikte oturuyorken ne bizi rahatsız eden bir kimse ne de rakîbin gözetlemesi..»

iki şahsın «âşık» hakkında besledikleri kötü emellerin müşterek olması pek tabiidir. İşte rakîb'in muhâfız ve engel mi yoksa sevgili için rekabet eden diğer bir âşık mı olduğu konusundaki kavram kargaşası büyük ihtimalle tip ve karakterler arasındaki bu yakın benzerlikten kaynaklanmaktadır. Aralarındaki anlam ve telaffuz yakınlığından dolayı kelimelerin zaman zaman tevriyeli olarak kullanılışının da bu karışıklıkta bir payı bulunduğu düşünülebilir.

Aynı karışıklık «rakîb» ile «gayr» ve «agyâr» kavramları arasında da söz konusudur. Meselâ Rahmî'nin (ölm. h. 975 = m. 1567)

*Yâruñ ey dil hem-dem oldıysa rakîbe gam yime
Var mı âlem içre bir sîmîn-beden agyârsuz*

ve 'Avnî'nin

*Yâr için agyâr ile merdâne ceng itsem gerek
İt gibi murdar rakîb ölmezse yâr elden gider*

beyitlerinde görüldüğü gibi bazı metinlerden rakîb ile agyârm eşanlamlı olduğu kanaatine varılarak gerek şairler gerekse yorumcular arasında tam bir tutarsızlık ortaya çıkmıştır.

Buna karşılık Fevrî (ölm. h. 978 = m. 1571), Yahyâ Beğ ve Bâkî'nin

*Ta'n-ı agyâr belâ cevri rakîb özge belâ
Ne belâdur baña yâ Rab sitem-i yâr dahi*

*Nâzüklük ile olmak için yâra âşinâ
Oldum rakîbe bende vü agyâra âşinâ*

*Kûynı gayrıları çekse rakîb-i har-tab'
Seyl-i eşkümler döner kadd-i dü-tâ dölaba*

beyitleri rakîb ile agyârm tamamen farklı tipler olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Aslında «gayr» ve «agyâr» kelimeleri lügat karşılığında da anlaşılacağı gibi âşık ve sevgili haricinde herkesi, dolayısıyla rakibi de içine alan çok geniş bir kavramı temsil et-

mektedirler. Metinleri kaleme alındıkları devrin günlük hayatı açısından değerlendirmek gerekirse mesela «kûy-i yâr» söz konusu olduğunda «agyâr»ı mahalle halkı, veya meyhane söz konusu olduğunda orada işret eden diğer şahıslar, yahut mesela bayram yerinden bahsedilirken bu defa orada bulunan diğer bütün insanlar olarak düşünmek daha doğru olmalıdır. Bütün bu insanlar âşığın derdini anlayamadıkları için onu rencide eder, horlayıp azarlarlar. Hiç birini yapmasalar sevgili ile başbaşa kalmasına engel teşkil edip onu yine taciz ederler. Bu sebepten âşığa kötü görünürler. Dolayısıyla asırlarca «rakîb» için kullanılan nâdân, ta'n edici, bedlikâ, v.b. pek çok vasfın «agyâr» için de kullanılarak yeni bir kavram kargaşasına zemin hazırlandığını düşünmek yanlış olmasa gerekir.²⁷

Şeyh Sa'dî'nin

دانی که جها میرود از دست رقیب
حیف است که طوطی و و زغن هم قفسانند

ve

صبر بر جور رقیبت چکنم گر نکنم
همه دانند که در صحبت گل خاری هست

gibi beyitleriyle Hâfız-ı Şîrâzî'nin yukarıda sözü edilen iki beytinde geçen kelimenin «rakîbet» (=senin rakibin) diye sevgiliye izâfe edilmesi de göstermektedir ki²⁸ rakîb, «âşıkla aynı sevgiliyi elde etmeğe çalışan diğer âşık» anlamında değil, sevgilinin yanında bulunan hattâ onun mülkü olabilecek bir şahıstır.

Aynı durum Türk edebiyatı için de geçerlidir. Türkçe dîvanlarda rakibi sevgiliye izâfe eden yüzlerce beyit bulmak mümkündür :

27 Bu konuda «agyâr» ve «a'dâ» tiplerine dâir hazırlanan diğer bir makalede geniş malzeme verilecektir.

28 Bu konuda bk. Hâşim Câvid, «Rakîb», *Hâfız - Şinâsi*, nşr. Niyâzî-i Kirmâni, Tahran 1366, c. IV, s. 54 - 63.

*İster ki rakîbüñ seni benden ayıra
Kasd itdi bu kâfir ki ayıra cânı bedenden*

Ca'fer Çelebi

*Rakîbüñ dîvdür aña urup muhkem leti âhir
Kim anuñ boynını urmak kamu 'uşşâka devletdür*

Zâtî

*N'îçün baña rahm eylemez ey dâst rakîbüñ
Görse beni bu hâl ile kâfirler esirger*

Zâtî

*Yâruñ rakibi gibi iti görmedüm dahî
Olmaya gerçi eşk-i revânım gibi cerî*

Bâkî

Dîvanlarda zaman zaman bir iki beyitle çeşitli vasıfları zikredilerek müphem bir siluet hâlinde tesbit edebildiğimiz «rakîb» tipini, en belirgin karakter ve hatlarıyla mesnevilerde bulabiliriz.

Mesnevilerde Rakîb

Hemen her aşk mesnevisinde rastlanan şahıslardan biri de «kötü adam» tipidir. Daha çok âşıklara zulmeden, onların birbirlerine kavuşmalarını engelleyen, acımasız, kan dökücü, son derece çirkin, kısacası her türlü kötülüğü yapabilecek karakterde tasavvur edilen bu tipin eski edebiyatımıza temel teşkil eden ilk örneklerini İran edebiyatında görmekteyiz. Meselâ Emîr Hüsrev-i Dehlevî'nin (ölm. h. 725 = m. 1325) *Şîrin ü Hüsrev*'inde geçen şu kötü adam tasviri, Ferhad'a Şîrin'in öldüğü haberini vererek onun intiharına sebep olan -dolayısıyla âşğın vuslatına engel- bir tipi canlandırmaktadır :

ملك را بود زنكى پاسباني
 چو ديو دوزخ ازغريد روى
 تهیگاهش فراخ و حوصله تنك
 شكم چوند یكدان آتش اندود
 دهانشرا كسى نادیده باهم
 خصومت پیشه ای ابلیس خوى
 كسى كش پیش او كفتی نگونام
 چو دوری شد كسى را در میانه
 مسافر چون نهاداز دربرون پای
 بماتهما بخندندی طربناك
 اكرکردندی از جویش فروكوب
 وكر سكش زدندی خلق در جنگ
 زسر تا پاكبود از مشت و سیلی
 گنه در سلبش بیضه نهاده
 سكى سكچهره با خوى پلنگان
 بیپیشانیش داغی بر كشیده
 ترش رخساره ای كزمز زباني
 چو زاغ كلخم از بیهوده كوى
 زآروغ ترش سببت شده رنك
 دهن چون وامدار دیر خشنود
 لبش را آتسانی نا قراهم
 عوانی مشتخاری جنكجوى
 زدیش اندر قفا صدگونه دشنام
 زمرگ او خبرگفتی بخانه
 بفال بد زدی پیش درش وای
 فكندی در عروسها بسر خاك
 زبان چون اره كردی درته جوب
 چو آهن تیر كشتی درته سنك
 چو پیش برد كوبان برد نیلی
 بموی بینیش رشك او فتاده
 خوی خرزهره نام او خرنكان
 چو خطی بر خطای دركشیده²⁹

Dikkat edilecek olursa Emir Hüsrev'in çizdiği kötü adam tipi her şeyden önce «zenci»dir ve yüzü «köpek» yüzüne benzetilmektedir. Muhtelif mesnevilerden aşağıya alman kötü adam tasvirlerinde

29 Emir Hüsrev-i Dehlevî, *Şirin ü Hüsrev*, nşr. Gazanfer Aliyef, Moskova 1978, s. 193 - 194. Tere : «Pâdişahın zenci bir hâdîmi vardı. *Ekişi yüzü*, cehen-nemdeki *dev* gibi. Külhandaki *karga* kadar çirkin sesli, beli geniş, boynu dar, pislikten bıyıkları sapsarı, karnı tencere arkası gibi siyah, ağzı mutsuz borçlu gibi, iki dudagını bir arada kimse görmemiş, iki dudak arasında dostluk hiç olmamış. Mesleği *kin gütmek*, huyu *şeytanca*, saldırgan, dövüşçü. Eğer biri onunla iyi konuşsa bile o arkasından binlerce küfredirdi. Eğer biri üç gün görün-mese öldü diye haber çıkarırdı. Eğer yolcu yola ilk adımını atsa hakkında kötü yorum yapardı. Mâtemlerde güler ve düğünlerde başına toprak saçardı. *Yüzü köpek yüzü gibi*, huyu yırtıcı kaplan, adı da *Hârzehre* (zehirli bir diken adı). Alında sanki «iptal edilmiştir» anlamına gelen bir yara var...»

de bu tipin çoğunlukla zenci veya en azından kara yüzlü, kan dökücü, soyguncu haydut, kavgacı, çirkin ve pis olmak gibi müş-terek vasıflarda birleştiği görülmektedir.

Cemâlî'nin *Hümâ ve Hümâyûn* mesnevisinde geçen Semendün adlı zenci ise Hümâyûn'u aramak için yollara düşen Hümâ'yı kaçıırarak onun da sevgilisine kavuşmasına «engel» olmuştur :

*Var idi anda bir hunhâr zenci
Ki eylerdi müdâm ol harb u cengi*

*Semendün idi ol mel'ûnuñ adı
Cihânda hûn-ı merd idi murâdı*

*Nice zengî aña olmuşdı mahkûm
Ki küllî zîşt idi murdâr u meşûm³⁰*

Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev*'inden alınan şu parçada ise insan eti yiyerek yaşayan zencilerin reisi tasvir edilmiş olup, bu da sevgilisini arayan Hüsrev'i esir alarak onun *Gül*'ü bulmasına «engel» olmuştur :

*Meger bir zengî merdüm-hwâr var-ıdı
Yatur gördi anı üstinde vardı*

*Kad-ı bâlâsı beñzerdi cınâra
Yüzi üstinde burnı bir hıyâra*

*Elinde ol seg-i murdâr-ı hûnî
Demürden tutmuş-ıdı bir sütün³¹*

Gazelerde rakîb nasıl kötüleniyorsa, mesnevilerde de türlü hilelerle âşıkların arasına girerek onların birbirlerine kavuşmalarını engelleyen bu «kötü adam» tipi de yazar tarafından aynı şekilde küfredercesine kötülenmektedir. Meselâ *Dâstân-ı Ahmed Harâmî* müellifi, *Gülendâm*'m peşine takılarak ona rahat vermeyen ve ni-

30 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 5680, vr. 38b.

31 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 9867, vr. 110b.

hâyet evlendiği şehzâde ile ikisini öldürmeye çalışan «kara yüz-lü» haydutu tasvir ederken ağzına geleni söylemiştir.³² Hassân da *Mihr ü Müşteri*³³ adlı mesnevisinde hükümdar tarafından ölüme mahkûm edilen Mihr ile Müşteri'yi katlederek onların beraberliklerine «engel» olacak «siyeh-rû» celladı tasvir ederken aynı şekilde türlü küfürler savurmaktadır :

*Nite kim sıçradur kan nîş-i fassâd
Revân yügürdi vü getürdi cellâd*

*Siyeh-rû dîv-şekl u hûg-sûret
Safâsuz başdan ayaga kudûret*

*Katı sengîn-dil u pûlâd cânî
Nitekim tîg-i fûrkat cân-sitânî*

*Sefih ü tîre-dil gey zîşt-rû ker
Leyîm ü bed-likâ bes zîşt-hû har*

*Nitekim hecr câmı şerbeti yok
Nitekim merg zehri mühleti yok*

Görüldüğü üzere mesnevilerde hikâyenin akışı içerisinde yer alan ve her defasında âşıklar için bir «engel» teşkil eden «kötü adam» tipi ile özellikle gazel muhtevası içerisinde zikredilen «rakîb» arasında tam bir benzerlik mevcuttur. İhtiva ettiği orijinal üslup ve motifleriyle edebiyat tarihimizde müstesnâ bir yer verilmesi gereken Hassân'm *Mihr ü Müşteri* mesnevisinde yer alan, İstahr hükümdarı Şâpur'un oğlu Mihr ile arkadaşı Müşteri'nin beraberliklerini çekemeyen Hâcib ve oğlu Behrâm'm tasvirleri bu durumu açıkça göstermektedir :

*Şehün bir hâcibi var-ıdı bî-derd
Be-gâyet nahvet ehli saht nâmerd*

32 Nşr. Talat Onay, İstanbul 1946, b. 646 - 656; 708 - 710.

33 Bibliotheque National, Ancien Fond Turc 313.

*Cebîni üzre çekilmiş misl-i ebrû
Ana peyveste keçlik âdet u hû*

*Bir oğlu var-ıdı bed-fi'l ü nemmâm
Nühûsetde Zuhâl-veş adı Behrâm*

*Vefâsız devr-i gerdûn gibi gaddâr
Nite kim zulm u buhtân saht düşvâr*

*Çü re'sü'l-kavl başda kasd-ı ebdân
Çü 'aynü's-sevr gözde âfet-i cân*

*Maraz gibi girân çün nabz-ı gammâz
Nite kim habb-ı müşil hâne-perdâz*

*İzâ vü katlde ef'î vü 'akreb
Hasedde hîlede san hûg u sa'leb*

Şâpur'un hâcibi, oğlu Behrâm'm da saraya intisab etmesini istemektedir. Bir gün bir yolunu bularak bu isteğini hükümdara açar. Aşağıdaki beyitlerden anlaşıldığına göre hükümdar Behrâm'm Mihr'e «rakîb» (=gözcü, bekçi) olmasını kabul etmiştir :

*Didi sultân kıluban hâcibe mihr
Rakîb olsun ki hoşdurur hôr-ı mihr*

*Ferahdan oldu handân rûy-ı hâcib
Giderdi çinini ebrû-yı hâcib*

*İkiz oğlan gibi min ba'd Behrâm
Rakîb-i Mihr oldu subh-tâ-şâm*

*Ne gül ola kim anun hârı yokdur
Ne mühre var kim anun mâri yokdur*

Daha sonra Behrâm, birbirlerini derin bir aşkla seven Mihr ve Müşteri'yi görüştürmemek için her türlü kötülüğü yapacak ve iki âşığın başına türlü felâketler getirecektir. Yukarıdaki beyitler

klasik edebiyatta özellikle kasidelerde sık sık geçen «rakîb» tipinin yerine göre bir çocuk da olabileceğini göstermekte, aynı zamanda da mesnevilerde geçen «kötü adam» tipi ile divânlardaki rakîb arasında kuvvetli bir bağ bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Söz konusu beyitlerde görüldüğü üzere Hassân, «kötü adam» ve «rakîb» tiplerini bir tek şahısta toplamıştır.

XV. asrın sonlarından itibaren mesnevilerde kuvvetle kendini hissettiren yerleşme temâyülü neticesi nazmedilen «sergüzeşt» nevinden eserlerde kötü adam tipi yerini, mâşukun yanında dolaşan, onu gözetip himâye eden «rakîb»e bırakmaktadır.

Bilindiği üzere Halîlî, İran'dan İstanbul'a tahsil için gelirken, İznik şehrinde gördüğü bir güzelle arasında geçen aşk macerasını anlattığı *Firkat-nâme* adlı mesnevisinde sevgilisine bütün gayretlerine rağmen yaklaşamaz. Sadece çarşıda gezerken görebildiği dilberin yanında

*Rakîbi eylemiş kendüye mahrem
İdinmiş bir kara yüzlüyü hem-dem*

beytinden anlaşılacağı üzere devamlı olarak rakibi bulundurmaktadır. Sevgilisine yazdığı mektuplara karşılık alamayan şaire, onu her defasında rakiple konuşup gülüşerek çarşıda gezinirken görmesi ölüm gibi gelmektedir :

*Çün iy bî-rahm âşık öldürürsün
Rakibi bâri n'îçün güldürürsün*

İznik'ten ümidini keserek İstanbul'a gelen ve ilim, zühd, takvâ gibi faziletleri terkedip perişan bir hayat süren şair nihayet bir sabah sevgilisinin kendisini davet eden mektubunu alır. Anlaşıldığına göre sevgili âşğının gönderdiği mektuplardaki yalvarmalara daha fazla dayanamayarak yanındaki rakibini sert bir şekilde kovup, âşğ ile sohbet ve işret etmeyi kabul eder. İznikli'nin, güzelin rakibe kızıp küfredişini tasvir ederken kullandığı «rû-siyâh», «çipil-şekl», «pelîd» gibi ifadeler dikkat çekicidir :

*Başın kaldırdı çün kıldı nigâhı
Sürûñ didi rakîb-i rû-siyâhı*

*Bu med'ûnuñ ucundan râhatum yok
Anuñçün düşmen oldum halk ile çok*

*Ne hayr irişe bundan baña âhir
Çipil şeklinden anuñ hayrı zâhir*

*Diñüz kim turmasuñ kapumda ayruk
Görinmesuñ gözüme bundan ayruk*

*Ve-ger-ni ol pelidi öldürürven
Cihân halkını aña güldürürven³⁴*

Hamdullah Hamdî'nin (ölm. h. 909 = m. 1503) *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinde (tlf. h. 905 = m. 1499) geçen «rakîb» ile ilgili ifadeler bu konuya ışık tutacak mahiyettedir. Hatırlanacak olursa Leylâ ile Kays'm aşklarının her yerde duyulması üzerine Leylâ'nın ailesi âşıkların görüşmelerini meneder. Mecnûn sevgilisinin hasretine dayanamayarak önce âmâ kılığına girerek Leylâ'nın evinin önüne gelir, yere düşer. Leylâ onu tanıyarak güya yardım etmek için elini tutarak bir yere oturtur ve iki âşık bu arada sohbet ederler, «rakîb» işin farkına varmaz. Bu durum Mecnûn'un çok hoşuna gider :

*Gice varup nihânî kûy-i yâre
Ciğer hasret elinden pâre pâre*

*Ayag üzre turup mahzûn u magmûm
Yanup odlara ağlar nite kim mûm*

*Seher olsa idüp âh-ı seher-gâh
Uyanmadın dahi agyâr-ı bed-hwâh*

*Öpüp yârı eşigin kordı başı
Kaçardı şöyle kim tuymazdı nâşî [?]*

34 Millet Ktp. Ali Emîrî (manzum) 1063, vr. 36a - 36b.

*Bahâne eyleyüp Mecnûn-ı rencûr
Gözin bağladı bir gün nite kim kör*

.....
*Anı har-gâh önine da'vet itdi
Dil alup gamze birle sohbet itdi*

*Du gamze oldılar remz ile gammâz
Rakibe gâib ammâ sûret-i râz*

*Çü Mecnûn'ı bu hîle eyledi şâd
Yine bir dürlü âle itdi bünyâd³⁵*

Mecnûn sevgilisiyle tekrar görüşebilmek için bu defa dilenci kı-
lığına girip kapı kapı dolaşarak Leylâ'nın hanesine yaklaşır. An-
cak iki âşık birbirlerini görünce karşılıklı feryâd ederek bu sefer
«rakîb»e yakalanırlar :

*Görüp birbirini bir dem iki yâr
Enin u âh ile olundu bâzâr*

*Çü bu resme bahâne oldu bisyâr
Rakîb ol hileden oldu haberdâr³⁶*

Kabiledekiler Mecnûn'u kovarlar ve zavallı âşık uzun bir zaman
sevgilisini göremeden çöllerde yaşar. Sonunda daha fazla taham-
mül edemeyerek yanma gider ve ona -rakîbler yanlarında olduğu
halde- rakîbden şikâyet eden bir gazel okur :

*Bular birbiriniñ 'ışkına hayrân
Rakîb ortada fitne sanki şeytân*

*Ara yirde rakîb itden çoğ-ıdı
Ol iki âşıkâ râhat yoğ-ıdı*

35 İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, TY. 800, vr. 14b.

36 TY. 800, vr. 15a.

*Rakîb ulur garîbe itden artuk
İtûñ hod ağızı var ise dili yok*

*Okurdu yâre karşı haste Mecnûn
Rakîbinden şikâyet-nâme mevzûn*

Gazel

*Irag idüp beni sen serv-i nevbahârdan rakîb
Kapuñda sâye gibi kaldı yüzi kara rakîb*

*Güneş yüzüne nazar itmege hicâb eyler
Bulut gibi göreyin pâre pâre ola rakîb*

*Komaz beni yürüyem dâireñde ser-gerdân
Düşürdi gerçi ki pergâr-veş kenâra rakîb*

*Vücûd-ı sengini âhir kül ider âhum odı
Eger girürse demürden dahi hisâra rakîb*

*Nifâk[ı] hançerini mekr ü hâyile zehri-y-ile
Visâl kat'ı için nice bir suvâra rakîb³⁷*

Ulu orta söylenen bu şiirler kabile mensuplarını çok öfkelenendir. Ardından Mecnûn'un babası Leylâ'yı oğluna istemek için gelirse de öfkeli aile mensupları, Mecnûn kendilerini şiirleriyle dile düşürdüğü için red cevabı verirler. Mecnûn bu durumu :

*Esen kalun siz iy yârân ki Mecnûn
Adû kahrına karşı gitdi magbûn*

*Adûlar gözlerinde toz idüm ben
Yılan sevmediği yarpuz idüm ben*

diye ifade eder. Gerçekten de Mecnûn'u çekemeyen bazı kabile mensupları onun şiirlerine öfkelenerek kendilerini rüsvâ ettiği gerekçesiyle «il issı»na onu şikâyet ederler :

Helâk-i Mecnûn'a Kavm-i Leylî Kasd İtdüğü

*Çün oldı halka Mecnûn kıssası fâş
Zebân-ı ta'n uzatdı nice evbâş*

.....
*Düşüp bu her eyü yavuz zebâne
Eyü yavuz haber toldı cihâne*

.....
*Gürûh-ı Leylî'den bir nice gammâz
Cefâsı çok vefâ vü şefkati az*

*İl ıssına şikâyet eylediler
Bu gavgâyı hikâyet eylediler*

*Ki ol Mecnûn fetâ ki 'Âmirîdür
Ne mecnûn nazm-ı şî'rüñ sâhirîdür*

*Bizi rüsvây-ı hâs u 'âm idüpdür
Hemân kendü gibi bed-nâm idüpdür³⁸*

Bu kışkırtmalarla harekete geçen «il ıssı» öfke ile Mecnûn'un aranıp bulunması ve derhal öldürülmesini emreder. Mecnûn yine korkusuzca çöllerde gezip gazel söylemeye devam eder :

.....
*Rakîb havfi ile zâil itmezem gamumu
Çü 'ömrümün güneşi vakt ile zevâle yiter*

*Havâle eylesün baña tiyg düşmen kim
Hayâl-i gamzesi yâruñ baña havâle yiter*

*Hasûd diş bileme kanum içmege sabr it
Ki kanum içmege la'lindeki piyâle yiter*

Mecnûn'a kastedileceği haberini duyan babası telaşla çöllere çıkıp oğlunu bulur ve ona ettiği nasihatlar arasında şöyle der :

*Rakîbün zehri saña 'akreb oldu
Meger burc-ı sitâreñ 'Akreb oldu*

*Sovumazsın eser bâd-ı melâmet
Kıyâm it başuña kopdı kıyâmet*

*Uyursuñ fitne uyandı başuña
'Aceb gavgâ odı yandı başuña*

*Rakibe ta'ne yâre eân atarsın
Rücûm-ı kahr ile şeytân yakarsın*

*Çü ta'nuñ taşı kallâşa tokundu
Başuñ sakla ki taş taşa tokundu*

*Çü basduñ kuyruğın uyur yılanuñ
Emîn olma sakın zehrinden anuñ*

O sırada olacakları haber alan Leylâ da «rakîb»in görmesinden çekinerek ağlayışını gülermiş gibi göstermeye gayret eder :

*Yüzinde la'l ile lü'lü-yi zîver
Biri göz yaşı oldu biri ahker*

*Rakîbün dehşet idüp heybetinden
O şem' aglardı hande sûretinden³⁹*

Süheyl ü Nevbahâr'da Sa'luk, Cemâli'nin *Hümâ ve Hümâyûn*'unda Semendün, Tutmacı'mn *Gül ü Hüsrev*'inde zenci reisi, Hassân'm *Mihr ü Müşterî*'sinde cellat ve Behram tiplerinin üstlendiği rolden de anlaşılacağı üzere rakîb, âşık ile sevgilinin beraberliklerini ve görüşmelerini engelleyen kötü ruhlu şahıstır. Halîli'nin *Firkat-nâme*'sinde «rakîb», sevgilinin yanından ayrılmadığı için âşığın yaklaşmasını engelleyen ve kendisinden «rakîb» diye bahsedilen müşahhas bir tip olmakla beraber; Hamdullah Hamdî'nin Leylâ ve Mecnûn'unda «rakîb» diye adlandırılan tip, şahsiyeti tespit

39 TY. 800, vr. 36b.

edilemeyen fakat varlığı ve bakışlarıyla iki âşığın rahatça oturup görüşmelerini engelleyen, Mecnûn'un dert yandığı mücerred bir kavram olarak işlenmiştir.

Rakîb Tipinin Gerçek Hayattaki Muhtemel Sımaları

Klasik Osmanlı edebiyatındaki diğer tipler gibi «rakîb» de idealize edilmiş bir tip olup özellikleri belirlenmiş, vasıfları klişeleşmiş, «âşık - şair»lerin öfke, küfür ve lânetlerine boy hedefi olmuş, aşkı inkâr eden «kötü insan»ı temsil eder. Âşık, sevgilide vefa görmediğinde gerçek hayatta olsun olmasın derhal «rakîb» yahut «ağyâr»a küfür ve lanetler ederek sebebini adeta onlarda arar. Sûfî ve zâhîde sataştığı gibi rakîbe de her fırsatta sataşıp onunla alay etmekten çoğu zaman da dert yanmaktan geri kalmaz. Bu durum eski tarz şiirin terkedilişine kadar asırlarca devam etmiştir.

Çoğu şairlerin eserlerinde «rakîb» gerçekten idealize edilmiş, hayâl mahsulü bir monotip olarak tesbit edilmektedir. Özellikle Fâtih, Yavuz Sultan Selim, ve Kanûnî gibi kudret ve ihtişamlarıyla dünyaya hükmetmiş bir çok padişahın şiirlerinde «rakîb»den dert yanıp sızlanmaları bunu açıkça ispat etmektedir.

Eski edebiyatın günlük hayattan tecrit edilmiş ve gerçekleri terennüm etmeyen bir edebiyat olduğu iddiaları ne kadar yanlışsa, rakîb tipinin gerçek hayatta bulunmadığını düşünmek de o derece yanlış olacaktır.

Bir edebiyat ancak yaşandığı devrin atmosferi içinde değerlendirilip düşünüldüğü takdirde hakkıyla anlaşılabilir. Özellikle yerleşme temayüllerinin başlayışının açıkça görüldüğü XVI. asır edebiyatı mahsülleri ve sonrası, günlük hayatın izleriyle dopdoldur. Edebî metinler devrin örf ve âdetleri, hayat tarzı ve bu güne intikal eden yazılı kaynaklar ışığında tahlil ve tedkik edilirse pek çok karanlık nokta kendiliğinden aydınlanacağı gibi asıl konumuzu teşkil eden «rakîb»in günlük hayattaki temsilcilerini tesbit etmek de ancak bu şekilde mümkün olabilir.

Eski edebiyatın yaşandığı devirlere bakılacak olursa zengin ailelerde çocuk doğunca bir dadiya emanet edilir, dadi çocuğun

beslenme, bakım ve terbiyesiyle ilgilendiği gibi sokağa çıkılacağında da kendisine refakat ederdi. Çocuk kızsâ büyüdüğünde de yanından ayrılmaz, hatta evlendiğinde dahi onunla birlikte giderdi. Erkek çocukları da -özellikle her cins insanın bulunduğu büyük şehirlerde- sokağa yalnız salınmazlar,⁴⁰ yanlarında çoğu zaman siyahî kölelerden⁴¹ seçilmiş dadı veya lala, yahut aileden bir şahsın gözetiminde gezerlerdi.⁴² Bu refâkatçılar sâkakta rastgelebilecek serseri güruhunun sataşmalarını yahut âşıkların lâubâlî hareketlerini hattâ dikkatlice bakmalarını⁴³ dahi engelleyerek hâliyle

40 «Fî zemâninâ emred ve sâde-rû ve melâhati zâhir nik-hû gılmânûî rağbeti hüsn ü cemâl sâhibesi zenân zümresinden nâmerdler yanında ziyâdedür. Zirâ ki nigâr kısmınûî nâmahremleri 'avân korkusundan ihfâ ile âmâde : hâlâ ki cüvânlar müsâhabeti ülfet bâbına müteallık bir kapudur ki gizli ve âşikâr meftûh ve küşâdedür. Bundan mâ'adâ sâde-rûler seferde ve hazerde sâhibine yâr ve karîndür ammâ nisvân cinsinden olan meh-rûler ol vech ile ne hem-dem ne de hem-nişîndür» (Mevâidü'n-nefâis fî Kavâidi'l-mecâlis, İstanbul 1959, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, no. 679, s. 44).

41 Nitekim Mütercim Âsım «er-rakabe» maddesinde «Köleye ve câriyeye itlâk olunur [...] âdetâ esir ve memlûkün boynuna paleheng takup ve boynundan ahz olunmak mülâbesesi zâtından kinâye olunmuştur» demektedir. Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kamusu'nda da «Esasen boyun ve boyun kökü demek olan rakabe, esirlerin boyunlarına kemend takılıp ahzedilmesi münâsebetiyle şahıstan kinâye olarak kullanılmıştır» denmektedir (c. III, s. 372). «Rakabe» hk. ayr. bk. M. Z. Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. III, s. 7.

42 Hassân'm Mihr ü Müşteri mesnevisinde İstahr hükümdarı Şâpur'un, Hâeib'in oğlu Behrâm'ı kendi oğlu Mlhr'e rakîb (=gözcü, bekçi) tayin ettiğini bildiren şu beyitleri rakîbin yerine göre genç bir çocuk da olabileceğini göstermektedir :

İkiz oğlan gibi min ba'd Behrâm
Rakîb-i Mihr oldu sübh-tâ-şâm
Ne gül ola kim anuî hârî yokdur
Ne mühre var kim anuî mârî yokdur (b. 553 - 556)

43 رقيب انگشت ميخايد که سعدی دیده بر هم نه

Tere : «Rakîb öfkeyle parmağını ısırarak 'Sa'dî! Gözlerini kapat, bakma' diyor.»

گاه بدزیم چشم از تو زبیم رقيب
گاه به نظر بشکنیم چشم رقيب ترا

Tere : «Gözümüzü bazen rakîbin korkusuyla senden kaçıyıyoruz, bazen de bakışlarımızla rakîbin gözünü kör ediyoruz.»

onları zor durumda bırakırlardı. Şeyh Sa'dî'nin bir gazelinde geçen şu beyit bu durumu açıkça göstermektedir :

شیرین بدر نمیروود از خانه بی رقیب
داند شکر که دفع مکس بادبیزست⁴⁴

Rakîb'in siyah yüzlü oluşu, sevgilinin peşinden yürümesi, onu bir an olsun yalnız bırakmaması, âşıkların bakışlarını engellemesi, onları güç durumda bırakıp korkutması⁴⁵ v.b. hususiyetleri onun gerçek hayatta çoğu zaman zenci bir dadı yahut haremağası olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Mesîhî'nin

*Beklenürse n'ola arkanda rakîb
K'ana olmuşdur müsellem taht u tâc*

beytinden de anlaşılacağı üzere sevgili rakibe emânet edilmiş olup her gittiği yerde arkasından yürüyerek ona bekçilik etmektedir. Zâtî'nin

Aceb oğlanlık eyler ol rakîb-i pîr-i nâ-bâlig

mısraında geçen «pîr-i nâ-bâlig» (=ergenliğe erişmemiş ihtiyar) terkibi de okuyucuda derhal bir hadımağası imajı uyandırmaktadır. Aynı şekilde Kemalpaşa-zâde *Dîvân*'nda geçen ve çalışamayacak derecede ihtiyarlanmış kâfirlerin haraçtan muaf tutulabileceklerine dair bir içtihada işaret eden

*Virmese cânâna cân nakdin rakîb olmaz 'aceb
Pîr-i kâfir kesbe kâdir olmasa virmez harâc*

beytinden de anlaşılacağı üzere rakîb ihtiyar da olabiliyordu.

Bilindiği üzere eski edebiyatta bilhassa gazel formunda muhâtab daima karşı cinsten olmayıp bazı kereler şairler eş ve dostları, arkadaşları gibi kendilerine sevgi ve bağlılık duydukları kim-

44 Terc : «Şirin evden hiç rakibsiz çıkmaz, zira biliyor ki sineğin çaresi yelpazedir.»

45 Bu hususlarda bk. s. 59 v.d.

seler namına da âşıkâne şiirler yazabiliyorlardı.⁴⁶ Güzelliğin tavsifi hususunda ister Hz. Peygamber sözkonusu olsun isterse sultan yahut devlet ricalinden biri,⁴⁷ kullanılan malzemenin «ideal

46 Bu konu bu makale dizisinin «sevgili - ideal güzel» tipine ayrılan kısmında ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

47 Mesela şu murabba, Nevî'nin (doğ. 1533 - ölm. 1599) III. Mehmed'in (doğ. 1566 - ölm. 1603) şehzadeligi sırasında ona hitaben nazmettiği bir şiidir. Mustakbel hükümdara karşı kullanılan ifadelerin -samimiyete binaen- serbestliği açıkça görülmektedir :

*Âşüfteyüz cemâline Sultân Muhammed'üñ
Dil-besteyüz nihâline Sultân Muhammed'üñ
İrmezse el visâline Sultân Muhammed'üñ
Var kânî ol hayâlîne Sultân Muhammed'üñ*

*Lutf itmeyüp o şâh dilâ ben gedâsına
Fursat düşüp kârin olamazsam likâsına
İtmezse göz uciyle nazar mübtelâsına
Kurbân olam hilâlîne Sultân Muhammed'üñ*

*Bir 'adl ü dâd sâhibi Sultân imiş diyü
Dil virdüñ aña derdine dermân imiş diyü
Bir kez bakarsa yoluña kurbân olam diyü
Bak lutf-ı bâ-kemâlîne Sultân Muhammed'üñ*

*Osmâniyân ki sâhib-i hulk u bihâ olur
Lutf u sehâda şâhlara pâdişâh olur
Heç ehl-i lutf-meşreb ü kân-ı sehâ olur
Bak bir nazar cemâline Sultân Muhammed'üñ*

*Meddâh-ı saltanat kılâh Nev'îyi Hudâ
Şâh-ı edâ benem su'arâ zümresi gedâ
Güş eyleyüp dürr-i sühanum söylemez baña
Âhüfteyüz makâlîne Sultân Muhammed'üñ*

(Divân, ngr. Mertol Tulum - Ali Tanyeli, İstanbul 1977, s. 227 - 228).

Bu tarzda yazılmış binlerce beyit tutarımdaki manzumelere bir örnek daha vermek gerekirse İşreti'nin Kânûnî Sultan Süleymân'a hitaben nazire olarak takdim ettiği bir gazelin şu beyitleri gösterilebilir :

*Ol elâ gözler bizümle mekr ü âl üstündedür
Gamzeler uşşâk ile ceng ü ciddâl üstündedür*

*Eşigünde kebkebüñle na'lçen nakşî şehâ
Bürç-i rifatde Süreyyâdur hilâl üstündedür*

*İşte gerden işte şemşiriñ kefen-ber-dâş idiüp
İşreti emr-i şerife imtisâl üstündedür*

güzel = sevgili» tipi için sarfedilenden pek farklı olmadığı ma-lumdur. Bu gibi hallerde muhatap hükümdar, vezir v.b. devlet erkânından biri olduğunda; «rakîb ve ağyâr» hâliyle onun hizme-tinde bulunan, belki protokolünü düzenleyen, şairin görüşmesine engel olan kötü huylu bir memur veyâ müsâhib yahut ilmî ve si-yasî cihetten yükselmesini çekemeyen kimseler de olabilir.⁴⁸ Geli-bolulu Âlî'nin bu durumu izah eden şu ifadeleri dikkat çekicidir. Müellifin, kapıda beklemesi, gelenlere eziyet etmesi, velinimetin-den iltifat görmesi, gülün yanında diken gibi durması v.b. husu-siyetleriyle tarif ettiği şu şahsın edebiyatta lânetle anılan «rakîb» tipinden hiç bir farkı yoktur :

«El-faslu's-sâmin ve seb'ûn her kapunuñ bir vebâsı be-yânındadır

Erbâb-ı devlet ve eshâb-ı sa'âdet ki âsitâneleri merci' ve melâz-ı ümmet ve medâr-ı muhtâcîn-i millettür elbette her işi bî'z-zât görmege kâdir olmaz, nice hüdmetkâr istihdâm idüp vekil kullanmayınca hükümete kudret bulmazlar. Egerçi ola hüddâmuñ ekseri edeb-perver olur feem-mâ içlerinde ba'zısının mûzîliği mukarrerdür ve bî'l-cümle her devletlünün kapusunda 'ayn-ı tâûn u vebâ bir iki bed-baht bed-likâ ve haram-zâde-i lâzımü'l-ibâ elbette zâ-hir ve hüveydâdur. Belâ budur ki velî-i ni'metin ol küf-rân-ı ni'mmeye rağbet ve iltifâtı her cihetle âşikârdur. Husûsan ki savt-ı [hamîr] -vâr ündeseler anı togrusı sa-

48 Şairin aynı şehzadeye hitaben nazmettiği diğer bir murabbamdaki

*Nice gündür ki bir dem sohbetine istiyâkum var
Husûsan Han Murâd'ûñ izzetinden iftirâkum var*

beytinden de anlaşılacağı üzere Sultan II. Murad'dan (doğ. 1546 - ölm. 1595) yakınlık göremediği, tahtın vârisi ve talebesi olan şehzadeye başladığı anlaşılıyor. Şiirin sonundaki

*Du'â-yı devletinden Nev'i'yi dâr eyleme yâ Rab
Beni gam-gîn idüp agyârı mesrûr eyleme yâ Rab
Melek didârını şeytâna manzûr eyleme yâ Rab
Melek sûretli hünkârım Muhammed Han'adur meylüm*

beyitlerinde bunu engelleyebilecek olan kimselerin ağyâr diye vasıflandırıldıkları ve rakîb gibi şeytana benzetildikleri görülmektedir.

nur ellerin gerçeğini koyup anuñ yalanına inanur. Ol bî-devlet ise gâhî sûret-i salâhat hareket eyler hayr-hvâh-î dîn ü devlet olmasına müteallık sözler söyler. Muhassal-ı kelâm gül bî-hâr olmadığı gibi degmede bir azîz-i kâmkâr bâri bir öyle murdârdan kurtulmaz, ol sebeble kapısı hal-kınuñ nizâm ve intizâmı hemvâr olmaz. Garâbet bundadır ki ol makûle mûzîlaruñ ekseri iltifâta sezâ-vâr olmak olmaz ki (münâsib mısra.)

دل أكر بار كشد باری مكاری باری

(nesr) *mazmûnı anuñ hakkında nümûdâr olmaz. Hele dilberliğine binâen olsa yâhud emekdâr ve hem-serliğine ibtinâen ragbeti ta'yîn bulsa kim ne derdi. Bir alay meleklikâ miyânındaki şeytanat-sirişte beñzerdi ve nice mîve-i âb-dâr ve fevâkih-i şeker-bâr içindeki zehr-i kâtil ve hâm nev-berdür diyü her kişi kendüye teselli eylerdi.»⁴⁹*

Nitekim aynı müellif eserinin altıncı bâbında Sultân III. Murad'm Manisa Sancağı'nda iken kilercibaşısı olup, tahta çıktığında hadımlara mahsus mansıplardan birini elde edemeyen ancak iltifata mazhar olduğu için huzura rahatça girip çıkan ve «mü-sâhib» ünvanını alan Arab Mehmed Ağa'dan «kara suratlı, mahrem, hümâ kuşunun yanında duran uğursuz karga, kara belâ» v.b. sıfatlarla bahsederek bu gibiler hakkında şöyle der :

«Bu kande kaldı ki aklı eksik bir bî-edeb 'abd-i siyeh-rû [...?] nâmındaki mükedder-meşreb zâg u zagan mesâbesinde iken Hümâ-y-ile hem-pervâz ola ve kelâğ evc-i lahan menzilesinde pervâz iderken bebgâ-yı şeker-hâ-y-ile demsâz ve bülbül-i hoş-âvâz ile nağamât ve elhân dekâyıkında enbâz ola. Vech-i abûsından yigrenmek, sûret-i siyâhından istikrah itmek, sohbetine dil virmek degül gönül dönmek hâletini mûcib iken bir savulmaz belâ-yı siyâh olup refâk-i hâs idine [...] Rûz-ı rûşenüñ dâmeninden kesilmez nümûne-i şeb-i târ ile berâberdür.»⁵⁰

49 Gelibolulu Âli, *ayn esr.*, s. 197 - 198.

50 *Ayn. esr.*, s. 42.

XVI. asır şairlerinden Yenice Vardarlı Hayretî'nin (ölm. h. 941 = m. 1535), kendisini sevgili hâmisinden -ki güçlü bir ihtimalle İbrâhim Paşa'dan- ayıran meçhul şahıs için yazdığı şu gazel bu duruma örnek teşkil eden pek çok metinden biridir :

*Bilsem yine cânumdan ayıran beni kimdür
Göz göre revânumdan ayıran beni kimdür*

*Kahr ile sürüp kendü efendüm kapusından
Zulm ile mekânumdan ayıran beni kimdür*

*Bir bülbül-i hoş-nagme iken kendü demümdede
Gülzâr-ı cinânnumdan ayıran beni kimdür*

*Yog ise eger hıdmet-i şâhîde kusûrum
Sultân-ı cihânnumdan ayıran beni kimdür*

*Ok gibi atup Hayretîyâ yine yabana
Ol kaşı kemânnumdan ayıran beni kimdür⁵¹*

Âşık Çelebi ve Kmalı-zâde gibi tezkirecilerin bildirdiklerine göre Hayreti, İbrâhim Paşa'nın nezdinde liyakatle itibar kazanmış olup, mevkiini herhangi bir kazâya uğratmamak için tam bir titizlikle gayret sarfetmekteydi.⁵² Bir gün Paşa'nın Hayretî'yi hemşehrisi Hayâli Beğ'e «Nasıl bilirsin?» diye sorması üzerine Hayâlî'nin onu medheder gibi görünüp zemetmesi üzerine itibarını kaybederek İstanbul'u terkedip Rumeli'ne dönmek zorunda kalmıştı. Tezkiyelerin rivâyetleri doğruysa bu durumda fitne ve nifak ile Hayretî'yi sevgilisinden ayıran şahsın hangi tipi temsil ettiği ortaya çıkmaktadır...

Şiirde meyhâne ve işret meclisi sözkonusu edildiğinde bahsi geçen «rakîb» kavramının bir hayli değişik bir şahsiyete büründüğü tesbit edilmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı idaresinde, hem insanlara zarar veren hem de dînen haram sayılan içkiye hattâ

51 *Divân*, nşr. Dr. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeli, İstanbul 1981, s. 176.

52 Bu konuda bk. Âşık Çelebi, *Meşâirü's-şu'arâ*, nşr. Meredith Owens, vr. 281a, 96a.

kahve ve tütüne dahi zaman zaman yasak konmuş, uymayanlar en sert şekilde cezalandırılmışlar ise de çoğu zaman devlet, insanların başa çıkamadığı bu tutkusuna göz yummak zorundâ kalmıştır. Mesela İstanbul'da Yenikapı ve özellikle Galata'da yüzlerce meyhane sabahtan akşama kadar yahut gün batımından sonra işret erbabının uğrağı olur, kepenkleri devletin otoritesine hürmeten kapalı tutulan bu mekanlarda daha çok Çingene ve Rum güzelleri köçek, hânende, rakkâse veyâ Zâtî'nin

*Meclis-i a'dâda çalmış veh ki yârim dâire
Kaddüm ol derd ile derdâ oldı yarım dâire*

beytinden de anlaşılacağı üzere sâzende yahut Yahyâ Beğ'in

*Kanlı yaşum gözüme gelür mey gibi müdâm
Sâkî kaçan rakibe mey-i ergavân virür*

*Sâkî yıkıldı câm-ı meyünle rakîb-i hâr
N'eylersen eyle anı iti öldüren sürür*

beyitlerinde olduğu gibi sâkîlik ederlerdi.⁵³ Zâtî'nin

*Nûş ideli rakîb ile dil-ber şarâb-ı telh
Allah ki akdı çeşme-i çeşmümden âb-ı telh*

ve Âhî'nin

*Seni dün gice rakîb ile görüp meclisde
Düşdü yalın kılıca şem'-i şebistân bu gice*

beyitlerinden de anlaşılacağı üzere rakîb işret meclisine «dilber» ile birlikte gelmekte ve beraberce içip eğlenmektedir. Bu durumda rakibin kim olabileceğini Gelibolulu Âlî'nin devrin gündelik hayatına ışık tutan mühim eseri *Mevâidü'n-nefâis fî Kavâidi'l-mecâlis*'te meyhânelerden bahseden şu satırlar sayesinde anılmaktayız :

⁵³ Bu konuda bk. Enderunlu Fâzıl, *Defter-i Aşk ve Zenân-nâme*.

«El-faslu's-sâlis ve seb'ün meyhâneler beyânındadır. Meyhâneler ki zümreye mahsûs 'ıyş u işret yirleri ve bâde-nûşlarıñ mecma' ve makarlarıdır ki ol zümreniñ biri demevî-müzâc nev-cüvânlar ve zen-pâre ve mahbûb-dost mey-perestân sâhib-tüvânlerdür ki kimi mahbûbı ile meyhâneye varur yir içer ahşam oldukda halvet-hânesine göçer. Muktezâ-yı nefsanîsi üzre şîri şekkerden seçer.»⁵⁴

Bugünkü ifadesiyle «fedâî» denebilecek bu zampara ve mahbub-perestlerin meyhâneye gelişi «pâk-nazar» sahibi âşıkları öfkelen-dirir. Necâtî Beğ bu gibileri

*Hiç bir kimse dimez kim it midür âdem midür
Bezmi-i 'uşşâka ne yüz ile gelür bilsem rakîb*

beytiyle hicvederek gerçek âşıklardan ayırır. Derûnî'nin şu beyti rakibin yerine göre fedâî anlamında kullanıldığını gösteren iyi bir örnektir :

*Öpdüm ağzun görmedi meclisde eylerken nazar
Hîrelendi tâb-ı hüsnüñden meger çeşm-i rakîb⁵⁵*

Açıkça anlaşıldığı üzere burada, rakîb, işret meclisine katılanların herhangi bir taşkınlığını önlemek, ileri giden olursa derhal had-dini bildirmek için orada bulunanları dikkatle gözleyen -belki de meyhane sahibinin ücretle tuttuğu- bir fedâidir. Buna rağmen şair tehlikeyi göze alarak meclisin dilberini dudağından öpmekte, rakibin bunu görmeyişini ise hüsn-i ta'lil ile «sevgilinin güzelliğinin parlıtısının rakibin gözünü kamaştırması ve böylece görüşüne engel olması» şeklinde yorumlamaktadır.

54 *Ayn. esr.*, s. 191.

55 Krş.

*Bir kezcük öpeyin seni ey meh-likâ gel e
Şâyed ki göre gözi rakibüñ çıka gel e*

(Ca'fer Çelebi, *Divân*, s. 377).

Zâtî'nin şu beyti, görülüp yakalandıkları takdirde bu gibi taşkınlık gösterenlerin rakıblerce hırpalandıklarını göstermektedir :

*Araya alup rakîbân baña çok zulm itdiler
Çağrup didüm ki şunda bir müselmân yok midur*

Mesîhî'nin

*Gösterdi beni dün gece bir iki rakîbe
Ol âhûya n'itdüm ki beni itlere virdi*

beytinden bazen de rahatsız olan dilberin âşığı sözü edilen fedailere şikayet ettiği anlaşılmaktadır.

Tezkire sahibi Sâlim'in (ölm. h. 1156 = m. 1749) «Fasih Ahmed Dede» maddesinde anlattığı bir hikâye bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Fasih Ahmed Dede bir gün Fener İskelesi'nden kayığa binerek Galata nam mahâlde «küşâde-bâb-ı gü-rûh-ı ahbâb» olan meygedelerden birine girer. Bir müddet sonra orada «her idâre ke'sinde halka-i rindâna endûh-ı cihânı ferâmûş ve her sâgarmda biçârelerin akl u fikr ü hayâlin târâc idüp mest ü medhûş [eyleyen]» bir dilbere gözü takılır. Bin tevbe-i nasûhu bile bozduracak güzellikteki bu dilber meyhânenin bir köşesinde meclis kuran bir guruba sâkilik etmektedir. Meclisin dağılmasını sabırla bekleyen Dede, daha sonra dilberi yanma çağırarak iki eski dost gibi birlikte sohbet başlarlar. Akşam vakti yaklaşınca dilber ertesi sabah tekrar geleceği vâdi ile eve gitmek üzere oradan ayrılır. Ertesi sabah şair sofrasını, gelecek misafirin şâmnâ lâyık bir surette hazırlatıp «sâkî acabâ meclis-i rindâna gelir mi?» diyerek beklemeye koyulur. Hikâyenin devâmını Sâlim şöyle anlatır :

*«Gün yüzün görmeyeli gündüzümüz şâm oldu
Ey efendüm dahi gelmez misin ahşâm oldu*

diyerek biçâre intizâr ile âvâre olup ve şâm dahî tamâmen reside olmagla o hurşîd-ruhsârûñ 'arz-ı dîdâr itmeyeceği bedîdâr oldukda (beyt)

*Fârig olamam dest-i talebde tek u pûdan
Ol gözleri âhûyı şikâr eylemeyince*

*diyüp erbâb-ı harâbâta mâye-i nicâm olan pîr-i mugâna
varup arz-ı kâm ve 'dünki gün temâşâ-yı mihr-i ruhsâ-
rıyla karîrü'l-'ayn olup karîn-i visâl olduğum hurşîd-ce-
mâlûn burc-i şeref-karîni olan sa'âdet-hâne-i nâzenîni kan-
dedür?' diyü su'âl eyleyüp pîr-i mugân dahi karârgâhın
bî't-tamâm i'lâm ve ihtâr eyledükde yine meclisine hırâm
ve nısfü'l-leyle degin geh ye's ü geh ümid ile ne hâl ise
kıyâm eyleyüp nısfü'l-leyl mertebeleri müürür ve güzerân
itdükdên sonra karâr ve sükûna bî-sabr u bî-sâmân olup
(mısra')*

Küyuñ dileyen tîr-i belâdan hazer itmez

*diyüp der-i meyhânedên güzer ve cânib-i cânâneye sefer
idüp haber aldığı minvâl üzre hâne-i yâre varup hâkine
rû-mâl ve ol şeb subha degin anda mihmân olmak hayâli
ile eşigi taşına vaz'-ı ser-i ikbâl eyledi ammâ (mısra')*

Hiç ne yâr agyârsuz ola ne gonca hârsuz

*medlûli üzere meger ol serv-i hoş-hırâm ve şîrîn-lebe bal-
dırı çıplaklardan Pırpırî Mustafa ve Bekri Hasan nâmın-
da iki nefer levend-i şekâvet-mu'tâd dil-dâde ve meyhâ-
nede güzerân eyleyen sergüzeştên haberdâr oldukların-
dan şâyed gele diyü bir köşede âmâde imişler. Fasîh'ün
de ruh-ı bî-reng ü dil-i teng ile bî-vakt ü bî-zamân arzû-yı
cânâ iderek nümayân ve seng-i hâneye köhne hasır gibi
ferşide ve galtân olduğun gördükleri gibi ikisi birden
na'ra-sâz olarak mânend-i kazâ-yı nâgehânî nâzil ve ev-
vel emirde dervîşâna girîbân lâzım degüldür sûretlü ib-
tidâ girîbânın çâk-ender-çâk ve kendin der-gil eyleyüp
'Senüñ gibi gedâ bizüm şeh-i hûbânümüza alâka eylemek
ne revâdur' (mısra')*

Hevâ-yı saltanat düşmez gedâya

*ve sen bu şeb-i târda tek ü tenhâ burada ne ararsın diyü
ol sine-çâki şemşîr-i garâz ve hayf ile helâk eylemek mu-
râd eyledüklerinde bîçâre Fasîh (beyt)*

*Cây idinsem itmeñ istib'âd deyr-i mihneti
Aşığım bir kâfir-i hüsne Muhammed ümmeti*

*Giceler 'azm itdüğüm ol mâha sâyem havfidür
Bir tarîk ile kabûl itmez muhabbet şirketi*

güfte-i müstelâbıyla ol hûn-rîzlere cevâb virür. Sâlifü'z-zikr Bekri Hasan aslında zümre-i ehl-i irfândan ve medîne-i K°ostantiniyye'nün tîz-fehmânından olmagla hâtırı olan yârı Pırpırî'ya 'Birâder! Adam şöyle ma'rifetle mâl-â-mâl, ne vech ile kuyup i'dâm eyler ve böyle bir zât-ı sûtûde-sıfâta kişi nice intikâm iyeler diyüp ikisi birden Fasîh'i alup leb-i deryâya nüzûl ve bir zevrakçeye süvâr idüp cânib-i İstanbul'a irsâl eylediler.»⁵⁶

Bu hikâye devrin işret ve çapkınlık âdetlerine, geceleri âşıkların «kûy-ı yâr»a nasıl gittiklerine, kâfir dilberlerinin mesleklerini nasıl icrâ ettiklerine v.b. pek çok konuya ışık tuttuğu gibi yerine göre rakîb -yahut ağyâr- tipine gerçek hayattan isimleriyle iki örnek de göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında mesela Nev'î'nin

*Mestâne kûy-ı dilbere vardum kazâ ile
Segler üşüp yıkup beni ta'zîre çekdiler*

v.b. pek çok beyit gerçek anlamını bulmuş olacaktır.

Aynı metinde geçen «Semîn gibi gedâ bizüm şeh-i hûbânımıza alâka eylemek ne revâdür?» ifadesi ayrıca dikkat çekici olup meselâ Bâkî'nin

*Kûyına gayrıları çekse rakîb-i hâr-tab'
Seyl-i eşkimle döner kadd-i du-tâ dolaba*

Yâhut Meâlî'nin

*Ben itin hayli riâyet itdüğün gördi bu gün
İtlere viridi yine aldı ol âhûyu rakîb*

56 Sâlim, *Tezkire-i Şu'arâ*, Üniv. Ktp. TY. 2407, vr. 188a - 190a.

gibi beyitleriyle karşılaştırıldığında rakîblerin gerçek hayattaki mesleğinin dilberlere fedailik etmek olduğu, onları ağıyâra peşkeş çekerek sermaye şeklinde kullandıkları da açıklık kazanmaktadır. Özellikle Dede'nin «fakirlik» sebebiyle mahbuba yaklaştırılmadığını beyân eden yukarıdaki ifade, rakîblerin mesleklerini açıklaması bakımından son derece manidardır. Yani bir başka deyişle Dede'nin yerine paralı biri olsaydı Pırpırı Mustafa ve Bekri Hasan çok öfkelendikleri bu sahneye göz yumacaklardı..

Necâti Beğ'in

*Aldı söfînüñ karârın gösterüp yüzüñ rakîb
San ki şeytân hastaya su gösterüp îmân alur⁵⁷*

beytinden de rakibin aynı zamanda sevgilinin fedâisi olduğu, onu adeta bir mal gibi kullandığı anlamı çıkartılabilir. Ahmed Paşa *Dîvân*'mda geçen

*Güler halkuñ bize varı rakîbüñ germ bâzârı
Nice bir giryeye vü zârı gidelüm bâri şehrinden*

beytinde rakibin pazarının kızışmasından bahsedilmesi, ayrıca

*Rakîb önünde cân olmaz inende müşteri mihre
Sakınur germ bâzârı yavuz gözden yavuz dilden*

beytinde piyasayı kızıştırmamak için canın mihre rakîb önünde müşteri olmaz görünmesi gibi hallerin ifade edilişi de bu husustaki oldukça ilginç ip uçlarındandır.

Eski İstanbul Türkçesinde mertlik, kibarlık, dürüstlük ve efendilik disipliniyle yetişmiş erkek tipinin ifâdesi «sipâhî»nin tam zıddı olan «levend»; yüreğinde Allah korkusu kalmamış, ar damarı çatlamış, edepsiz, haylaz, tembel, kabadayı, ayyaş, zen-

57 Bu beyitte ölüm döşeğindeki hastaya şeytanın gelerek imanı karşılığında su vermeyi teklif edeceği şeklindeki bir halk inanışına da yer verilmektedir. Bu sebeple hâla bazı yörelerde yakınları, ölüm halindeki kimsenin başında mutlaka bir bardak su bulundurarak sık sık içerirler...

dost v.b. tipleri ifâde eden bir kelime idi. Revânî'nin daima sevgili ile birlikte gezen rakibi tasvir eden

*Lâayk mı kâkülüñ gibi yanuñca salına
Her asılası yüzi kara unmaduk levend*

beytinde ondan levend diyerek bahseddiği de yukarıdaki delilleri güçlendirmektedir. Bilindiği üzere eskiden bir mecliste otururken makam ve mevki sırası özellikle gözetilerek ileri gelen kimseler üste oturtulurlardı. Bâki'nin rakibi, «eşkiyâlar meclisinde en üstte oturur» diye tavsif ettiği şu beyti rakib tipi hakkında yukarıda sayılan karakter özelliklerini teyid etmektedir :

*Cem' oldı eşkıyâ ile bir gün rakib
Ehl-i şekâdan üstine kimse oturmadı*

Nev'î de zamane güzellerinin, bütün fazilet ve hünerine rağmen kendisine değil de daha doğru dürüst konuşmasını dahi beceremeyen cahillere meylettiklerini şöylece ifade eder :

*Bû-Âlî olsa kişi fazl ile sûret viremez
Hûblar lehçesi yok câhile meyyâl ancak*

Pek çok metinde «rakib»in rezil, ahlâksız, menfaatçi, alçak v.b. kötü karakterlerine rağmen nice dilberlerin ona meylettiklerinden esefle bahsedildiği malumdur.⁵⁸ Gelibolulu Âlî bu gibi rezillere meyleden ay yüzlüler için eserinin doksanıncı bâbında

*Şu meh-rûler ki mâ-yil-i bezm-i erâzildür
Anın ön-soñ makâmı suffa-i saff-i esâfildür*

beytim irad ettikten sonra şöyle der :

«(Nesr) *Fî nefsi'l-emr sâde-rûlük mansıbından ma-zûl ve bivefâlar miyânında câyn mu'ayyen mahlûl bazı şehir oğlanları vardır. Nicesi bir cüvânuñ yanına düşüp*

58 Bu konuda bk. s. 62. Ayrıca bk. Nev'î, *ayn. esr.*, s. 203 - 204.

birer pâbe-dest bulmak hevesi ile hevâ-dârdur. Dil-rübâ-lar yolından çekerler çalarlar, sakalı gelince evvel rîş-hand ile oyalarlar ve ol vakte ki o mahdûmu yok bahâsına satarlar 'ale'l-fevr güft ü gû ve ta'addî ile birine dahî çatarlar. Hâlâ ki degmede potaya isâbet itmeyüp hevâ kovmagla ok atarlar. Yine de ol nâzenînler anlaruñ ol mekrini bilmezler, sözlerinin me'âli neye varduğunu idrâk kılma, yanına düşüp gzmelerini, bayramdan bayrama akça çıkarup bir kat libâs idivirmelerini gerçekden hil'ata sayarlar. Donatmagı sûretinde ton atma idüğünü ne bilürler ne duyarlar. Bu hâl ile 'ömr-i 'azîzleri zâyî' olur, meclis-be-meclis kıssaları eşher-i vekâyi' olur.»⁵⁹

Müellif adeta bu satırlarıyla Necâtî Beğ'in

*Ekevüz gibi rakibi gelicek hatt-ı lebûñ
Dîv redd olmag için möhr-i Süleymân yazalar*

beytini şerhetmek istemiştir.

Görüldüğü üzere aslında sembolize edilmiş bir tipi temsil etmekle beraber günlük hayâtın türlü safhalarında yerine göre bazı şahıslara da alem olabilen «rakîb» en kısa ifade ile «engel» teşkil eden herkestir. Bir semtte âşık ile mâşuğun rahatça görüşüp konuşmalarını engelleyen dedikoducu bir komşu, sevgiliye gerçek âşığını yanaştırmayan bir fedâî kabadayı yahut şahsın mev-kice yükselmesini çekemeyerek hâmleriyle görüşmesini engelleyen kötü niyetli bir diğer şahsı da bu konuda değerlendirmek mümkündür.

Edebiyatın gerçekten günlük hayatla iç içe yaşadığı devirlerden tesbit edilen simalarla örnekleri bir hayli çoğaltılabilecek «rakîb» tipinin oldukça ilginç bir temsilcisini de Fehîm-i Kadîm (ölm. h. 1057 = m. 1647) *Dîvân'*nda görmekteyiz. Aşağıdaki gazel metninden anlaşıldığına göre şiirin muhatabı henüz küçük yaşta Mevlevîliğe intisab eden bir dilber olup, rakîbi de Fehîm'in «âvâze-i figân» mı duymasını engellemek için nağmeye başlayan bir Mevlevî dervişi olmalıdır :

59 Gelibolulu Âlî, *ayn. esr.*, s. 219 - 220.

*Gûş itdi nây-ı nâlelerüm nâza başladı
Dilber semâ'-ı nâza dahi tâze başladı*

*Tıfl iken oldı şems ile meh mukâbele
'Uşşâk ile mükâşefe-i râza başladı*

*Tâ oldı mevlevî o mehüm rûh-ı şems-i dîn
Ta'lime dil şikârın o şebâza başladı*

*Ol şûh sâz-kâr olakı mevlevîlere
Ben bî-nevâ-yı 'ışkına şehnâza başladı*

*Âvâze-i figânumı dinlemedi le'im
Kâfir rakîb nagme-i nâ-sâza başladı*

*İy şems-i dîn yitiş ki o hurşîd-i pür-celâl
Cevr-i Fehîm-i nâdire-perdâza başladı⁶⁰*

Dîvanlarda, özellikle gazel muhtevâsı içerisinde binlerce beyitle lânetlenen, kendisine küfürler edilen «rakîb» tipinin vasıflarını şöylece sıralayabiliriz :

Sevgilinin Yanından Ayrılmaz

Rakîb'in en belirgin özelliği sevgilinin yanından hiç ayrılması ve nereye gitse onunla adeta adım adım beraber olmasıdır. Revânî'nin

*Her melek sûretlünüñ yanında vardır bir rakîb
Ey gönül her adımıñ dirlir ki bir nişânı var*

beyti bunu açıkça göstermektedir. Karamanlı Nizâmî'nin

*Aydum ey cefâ ki geçdi 'ömr ü irişdi ecel
Dün geçerdî yâr gördüm çün 'akîbinden rakîb*

60 Fehîm-i Kadîm, *Dîvân*, haz. Tâkir Özgür, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi, İstanbul 1985, s. 361.

beytinden de rakibin sevgiliyi bir kaç adım geriden takip ettiği (bu konuda bk. s. 40) anlaşılmaktadır. Hümâmî'nin *Sî-nâme*'de rakibin sevgiliyi bir an olsun yalnız bırakmamasını, mum etrafında devamlı dönüp duran pervâneye benzetmesi ve Bâkî ile Hayretî'nin şikayetleri bu yüzdendir :

*Nice pervâneleyin çigzine arkanda rakîb
Bir gün âhum irişüp öldüriser şem' bigi*

*Rakîb yanını tenhâ komaz ol âhûnuñ
Geçer hemân oturur karşusına âh o köpek*

*Pîşindedür rakibi dâyim kesilmedi âh
Cândan beden gibi lâk âvâreler cüdâdur*

Tâci-zâde Ca'fer Çelebi'nin rakib'den «mukim-i kûy-i yâr» diye bahsedışı de ilginçtir :

*Hecre düşdümse sevinme ey mukîm-i kûy-i yâr
Bir zaman anda benim dahi makâmum var idi*

Hâfız-ı Şîrâzî de şu beytinde hiç olmazsa bir kaç adım uzak-tan yürümesi için rakibe yalvarmaktadır :

چون بر حافظ خویشش نکزاری باری
ای رقیب از بر او یک دو قدم دور ترک⁶¹

Siyah Yüzlü

Bilindiği üzere Türkçede «yüzü kara»lık vasfı çok utanç verici bir işi işlemiş olanlar için kullanılır.⁶² O devirde harem ağa-

61 Tere : «Mâdem ki onu kendi hâfızına bırakmıyorsun; ey rakîb! Hiç olmazsa bir iki adım uzakta dur.»

62 Bunda Kur'an'da geçen «Bir takım yüzlerin ağaracağı ve bir takım yüzlerin kararacağı günde büyük azâb onlarındır» (3/105) v.b. mealindeki ayetlerde kötüler ve günahkârlar hakkında kullanılan «kara yüzlü» olma vasfının da mühim bir etkisi olduğu düşünülebilir.

ları ve dadıların daha çok siyahilerden seçilmesi geleneğini de -rakibin daima «siyeh-rû» oluşuna nazaran- hatırlayacak olursak, rakib için kullanılan bu vasfın hem objektif hem de subjektif bir gerçeği aksettirdiği görülür. Rakib ne kadar beyaz tenli olursa olsun onu sevmeyen ve ondan nefret eden âşığın nazarında siyah yüzlü olacağı âşikârdır. Revânî'nin şu beytinde sevgilinin yakınlık gösterip yanında gezdirdiği şahısları «yüzü kara» olarak vasıflandırdığını görmekteyiz :

*Lâıyk mı kâkülüñ gibi yanuñca salına
Her asılası yüzi kara unmaduk levend*

Yahyâ Beğ'in aşağıdaki ilk beyitte mahbûbun yanında gezen kötü huylu şahıstan kinâye ile «kara yüzlü» vasfını kullandığı söylenebilir :

*Gizlü sözüm var dehânuñ gibi saña iy habîb
Hâturum gibi yıkılsa ol kara yüzlü rakîb*

Ancak şu beyitte şairin mutlak surette bir siyâhî refakatçiyi kastettiği açıkça görülmektedir. Eğer sözü edilen şahıs siyâhî olmasaydı şair, siyah-beyaz ilişkisinden hareketle bir gece-gündüz tezatı kuramayacaktı. Aynı beyitten rakibin mahbûbun bir kaç adım arkasından yürüdüğü⁶³ de anlaşılmaktadır :

*Kara yüzlü rakîb ardınca her dem
Nitekim rûzuñ ardınca şeb-i gam*

Aynı benzetmeyi Zâtî'nin de kullanması, siyâhî refakatçi âdetinin o devirdeki yaygınlığını bir kere daha göstermektedir :

*Ol kara yüzlü rakîb ardınca cânâ geldiğin
Gördi dil didi şeb-i târuñ gelir ardınca rûz*

Mesîhî'nin aşağıdaki beytinde geçen «bed-likâ» terkiбинdeki «dikâ» kelimesini tevriyeli kullanarak hem kötü yüzlü anlamını ima, hem

63 Bu konuda bk. s. 25.

de hokkadaki simsiyah ipeği⁶⁴ kastederek rakibin yüzünü mürekkebe, hattını ise likâyâ benzetmesi de mücerret bir kara yüzlülük vasfından hareketle söylenmiş olamaz :

*Hattı gibi siyâhdurur çehre-i rakîb
Âlûde oldu sanki mürekkeble bed likâ*

Yine aynı şairin

*Añdukça kara yüzlü rakibi iderdüm âh
Nite ki kurum çoğ olcuk dutuşur ocak*

beytindeki «kurum» benzetmesi de burada sözkonusu edilen rakibin bir siyâhî olduğunu ima eder görünmektedir.

Gazellerde rakîb ile ilgili beyitler arasında dikkat celbeden diğer bir husus da rakibin gözünün kırmızılığından bahsedilmesidir. Bilindiği üzere siyah ırkta ten koyulaştıkça göz akı da kızıllaşıp. Zâtî'nin

*Hâcetüm bu görmedük gibi olasın iy rakîb
Zahmet irmiş gözüñe gerçi ki var kandan eser*

beytinde buna işaret edilmiştir. Mesîhî de aynı kızılığın sevgilinin cemâli baharının, rakibin gözünde çiçek çıkartması şeklinde yorumlar ki bütün bu sayılan beyitlerde sözkonusu edilen rakîb tipinin esasen «siyâhî, zenci» -belki de köle- olduğu intibai uyanmaktadır :

*Hayâli cemâlün bahârınun uş
Rakîbün gözinde çıkardı çiçek*

Sevgilinin Kapısı Eşiğinde Bekler, Âşığı Kovar

Rakibin diğer bir özelliği de daima sevgilinin kapısı eşiğinde bekleyip onu gözetmesidir. Mesîhî ve İşretî'nin

⁶⁴ Eskiden mürekkep hokkalarının içine ham ipek telleri konur, hem kamış kalemin ucunun aşınmasını önleyen hem de kalem hokkadan çıkartırken üzerinde kalan fazla mürekkebin süzülmesini sağlayan bu ipeğe «likâ» denirdi.

*Bâb-ı dilber kim rakîb olmuşdurur derbân aña
Âsumândur sanki çıkar gâh geh şeytân aña*

*İtme rakibi kapuña derbân
Der-i devletde yaraşmaz ki ola seg*

beyitlerinden rakibi «derbân» (=kapıcı) olarak vasıflandırmalarında da bu durum açıkça görülmektedir. Bâkî'nin «sûfî»ye takılmak için söylediği şu beyit de rakibin yerinin sevgilinin eşiği olduğunu ifade etmektedir.

*Yâr ışiginde rakîbüñ yirin umma sûfî
Baglamaz kimse seni ol kapuda hâr yirine*

Sevgilinin kûyu kadar bulunduğu hânenin kapısı ve özellikle kapısının eşiği âşık için mukaddes bir mevkidir. Ancak orada daima rakîb bulunmakta ve âşığı kovmaktadır :

رفتم بدرش رقیب من گفت
کاین شیفته برجه موجب آمد⁶⁵

Hâkânî

*Yâr ışiginden üzölsün dir imiş baña rakîb
Yâ ilâhî dileğim bu ki anuñ boynunu üz*

Zâtî

*Rakîb âzâr ider yâr ışiginde eylesem secde
Yüzüme yapuşur güyâ gubâr-ı kûy-ı dilberdür⁶⁶*

Bâkî

65 Tere : «Sevgilinin kapıma gittiğimde rakîb, 'bu âşifte niye geldi?' diye çıkıştı.»

66 Krş.

رقیب آزارها فرمود کزاین باب رخ برتاب
چه افتاد این سر مارا که خاک در نمی آرزد

Lisânü'l-gayb, s. 145, tere : «Rakîb beni 'Kapıdan git!' diye azarladı. Bize ne oldu da bir kapı toprağı kadar değersizleştik.»

*Kapuñda ölmege Nev'î'ye mâni' oldı rakîb
O seg gomadı ki bir lahza istirâhat idem*

Nev'î

Gerek eşikte beklemesi gerekse yaklaşan âşıkları korkutup kovması sebebiyle rakîb köpeğe de benzetilmiştir.⁶⁷ Ancak âşık sevgilinin gerçek sadık köpeği kendisi olduğunu iddia ederek rakibe devamlı meydan okur :

*Yâr ışiginde iti geçme rakîbâ yûri var
İderüz uydugumuz iti hazer eyle uyuz*

Zâtî

Böylece rakîb, âşığın sevgilinin eşğine yaklaşmasına engel olup onun mektup, gözyaşı v.b. işaretlerini de imha eder :

*Eşkümüñ gevherlerin dizdüm eşigi taşına
Yâra 'arz idem diyü silmiş rakîb-i bed-likâ*

Âşık için eşğe ulaşmanın tek yolu rakîb dahil herkesin uykuda olduğu gece vaktidir :

*Gice tenhâ ışigi hâkine yüzler süreyin
Sakınuñ kimse haber virmesin agyâra meded*

Bâkî

Sevgiliden İtibar Görür

Evde ve sokakta sevgilinin devamlı yanında bulunup hizmetine koşan rakîb, adeta onun arkadaşı gibi olmuştur. Mesela Nizâmî'nin şu beyitlerinden anlaşılacağı üzere her yerde onunla rahatça görüşüp konuşur, şakalaşır gülüşebilir, hatta elini boy-nuna atabilir :

*Ok gibi ben 'abîdi özinden ba'îd idüp
Yâ gibi kendüsine rakibi karîb eyler*

Bâkî

*Göreyin heykelini kim göre [?] se pâre rakîb
Ger kolın vehm ile boynına hamâyil bağlar*

Yahyâ Beğ de bu durumu tam bir adaletsizlik ve zulüm olarak değerlendirebilir :

*Eyyâm-ı devletünde revâ mı benüm begüm
Zulm-i sarîh ola baña agyâra ‘adl u dâd*

Günümüzde de en yaygın şekilde terennüm edilen

*Cânâ rakibi handân edersin
Ben bî-nevâyı giryân edersin*

beyti âşıktaki bu ruh hâlini en iyi şekilde aksettirir.

Sevgiliye Çok Yakın ve Sırdaştır

Sevgiliyle hemen her zaman birlikte olan rakîb hâliyle geceleri de birlikte olacaktır. Yahyâ Beğ bu durumu

*O meh rakîb ile ahşamladı dün iy Yahyâ
Nücûm gibi gözüm aglamakdan oldu beyâz*

beytinde ifade eder. Bu durum âşıklarda türlü vehim ve tedailere yol açar :

*Hâba varmışken öpermiş dest-i cânânı rakîb
Olur imiş uyur ardınca uyanıklar meded*

Aynı durumu Bâkî ehrimenlerin Süleyman mührünü almaları şeklinde değerlendirir :

*Mest olup uyurken öpmüş la’l-i cânânı rakîb
Ehrimenler hâtemi almış Süleymân bî-haber*

Dolayısıyla rakîb daima visal sofrasındadır :

*Sunuðen hân-ı visâlin rakîbe her dem
Gamzeni baña gıdâ eyleme ihsân eyle*

Bâki

*Âlem-i vuslatdadur her dem rakîb
Âh kim âşıkларуñ hicrânda*

Bâki

Âşıkların dert yandıkları diğerk bir husus da sevgilinin rakibi kendisine sırdaş edinmesidir :

*Hem-râz idüp rakîbi efendi revâ mıdur
'Işk ehline ola nazaruñ ihtirâz ile*

Nev'î

*Yâruñ rakîb her ne kadar mahremi ise
Eydüñ kazâm irer aña baña talaşmasuñ*

Ca'fer Çelebi

Sevgilinin Vaslını Kollar

Âşığa göre rakîb kötü niyetlidir. Sevgilinin her an yanında ve hizmetinde bulunur, ona güler yüz gösterirse de aslında her fırsatta güzelliğinin sofrasından istifade etmeğe çalışmaktadır. Revânî rakîbin sevgiliye tilkilendiğini vehm ederek onu şöyle tehdit etmektedir :

*Dâimâ dilkilenüp yâre uyuzlanma rakîb
Çıkarur kurdeşeni her ki basarsa izimüz*

Aşağı yukarı aynı ifadeyi Bâki'de de görürüz :

*Seg rakîbe nic'olur göstereyin ölmez isem
Dehen-i yâre uyuzlanmağı tebhâle gibi*

Yahyâ Beğ telaş içinde adeta sevgilisine yalvarır :

*Dâmen-i vastuña agyârûñ eli irişmesün
El-hazer iy serv-i sîm-endâm dilber el-hazer⁶⁸*

68 Latifi (ölm. h. 990 - m. 1582) «Sinoplu Şükri» maddesinde şâirin

*Bir kadem gitmeyüp bizümle o serv
Sâye-veş her yaña rakibi sürür*

*Tañ mı her dem rakib itse şikâr
Seg-i âhû-sıfât yabanda durur*

*Akçe bulunmasa yanında eger
İki külçe gümüşi tutuvirür*

beyitleri üzerine şöyle der :

«Bu fakir ve hakir üñfüvân-ı oivânide bir hûb-ı peri-şemâyile nazar-ı pâkle mâil ve her-câi ve âlûde-dâmân idüğinden gâfil idüm. Meger ol şüh-ı peri-sıfât-ıñ Tızmân Tırıl [?] demekle mülakkab bir rakib-i div-sûret ve bedsireti varmış. Nihânice anuñla mâde vü ner ve zen ü şevher mertebesinde mahrem yâr imiş. Rakib-i mezbûr sahrâ-yı cinden zıst bir la'in-i bed-sirişt idi ki heykel ve hey'etde Kâf tagından gaybet itmiş kancık dîve ve kıyâfet-i pür-kabâhati vesvâs-ı pür-rive beñzer idi. Bed-giryetü'l-likâ ve kabihü'l-manzar idi ki şekl-i şümma nazar idenüñ mi'desi yıllarla iktizâ-yı ta'âm itmeyüp mübtelâ-yı dâ'-i cüzâm olmak mukarrer idi. Nazm :

*Yüzini gören istemez asmaga güvâhı
Ursan kazuga kimse dîmez n'eydi günâhı*

*Bâg içre tutup ol güli kazıkladı dirler
Görem anı çengel çiçeği(*) olsun ilâhî*

Nesr : Lâbüd ol icelbüñ hıvân-ı visâl-i yârdan temettü'ün mukarrer bildükde kalbe ikrâh ve huân-ı visâlden istikrâh gelüp bu bir kaç ebyâtı didüm. Şi'r :

*Ol lokma-i nefise sundı rakib-i kâfir
İt degmiş aşâ döndi huân-ı visâl-i dilber*

*Hıvân-ı visâli yârûñ gâyet nefis idi lik
Artugıdur cüzâmuñ yirmeyüp anı kim yer*

*Gül hırmenin getürmüş bir hâr önüne dökmüş
Çün gonce tar satarken ellenmiş ol gül-i ter*

*Dirlerdi kim yimişüñ yir eyüsini hıznîr
Bu nükte-i mücerreb oldı yine mukarrer*

*Bu derd ile Latifi n'ola yüregın usa
Yâr arkasında agyâr gör ki ne âlem eyler»*

Zâtî de her fırsatta sevgilisini ikaz etmekten geri kalmaz :

*Diş biler âşuku çalmaga rakîbün o kuduz
Koma çâk eylesün dâmen-i irzuñ o kuduz*

Aynı endişeleri Hâfız-ı Şîrâzî'de de görmekteyiz. Gül gibi sevgilisi diken gibi rakibin elinde bulunan Hâfız telaş içinde haykırır :

آن گل که هر دم در دست خاریست
گو شرم بادش از عندلیبان
درج محبت بر مهر خود نیست
یا رب مبادا کام رقیبان⁶⁹

Tâci-zâde Ca'fer Çelebi sakal hakkında nazmettiği müteker-rir murabba'm bir bendinde bir dilberden

*Hattı vâlî olalı ruhlarınıñ milketine
Muttalî' oldı rakîb ile anuñ töhmetine*

*Şehri gezdirmek için sürdi kara sûretine
Sakal ey vây sakal ey sakal ey vây sakal*

diye bahsediyor. Hatırlanacak olursa eskiden yüz kızartıcı bir suç işleyenin yüzüne kara sürülüp -hattâ bu halde eşeğe ters bindirilerek- şehirde gezdirilmesi âdettendi.

(*Tezkire-i Latîfi*, 982 Cemâziyülâhir [= 1574] istinsah tarihli şahsi nüsha. Eksik ve daha erken bir metin için bk. Ahmed Cevdet neşri, Dersaadet 1314, s. 202 v.d. (*) *Çengel çiçeği*: işkenceyle öldürülmek için çengele geçirilen adamın kanlı ve sarkık cesedinden kinaye bir tabirdir. Eskiden işkenceyle öldürmek için çengele atsinlar diye bedduâ makamında söylenirmiş. Zâtî *Divân*'mda bu bedduayı şöyle kullanır :

*Göreyin dâr-ı fenâda ola çengel çiçeği
Kim ki sünbüül dir ise zülfi-i perîşânuñ için*

69 Lisânü'l-gayb, nşr. Pejmân Bahtiyârî, ş. 1345, s. 370. Terc : «Her an dikenin elinde bulunan güle 'yapma! Bülbüllerden utan' de.. Muhabbet hokkası eski mührüyle durmuyor, aman yâ Rabbî! Rakîblerin murâdı hasıl olmasın..»

Emrî Çelebi rakibin, «sevgilinin vuslatı sofrasından nasibim yok» demesine rağmen yine de ona küfretmekten geri kalmaz :

*Nasîbi olmaduğına halîlüm hvân-ı vasluñdan
İnanma gam yimem dirse rakîb it gibi cân besler*

Âşığı Kahreder

Bütün gayretlerine rağmen sevgiliyle konuşup görüşemeyen âşığı, rakibin zahmetsizce her an onunla birlikte olması kahreder :

*Benden ba'îd olup yâr olsa rakîbe mâyîl
Derd ü belâya cânum derdâ karîb ile habîb*

Şu beyitte İse Yahyâ Beğ, kendisi gece gündüz kapısında beklerken sevgilinin rakiple birlikte çıkıp gitmelerine âşığın tahammül etmeyişini şu şekilde ifâde eder :

*Beni bî-cân idüben gitdi rakîb ile habîb
Hey meded kûyuñı seyr eylemege cânum yok*

Bu durum ölüm üstüne ölüm gibidir :

*Ölüm üstine ölüm bundan ziyâde olmaya
Cân virürken diyeler geldi rakîb ile habîb*

Fuzûlî bu durumu görmemek için gurbete gider, seller gibi göz yaşları döker :

*Yâr ile agyârı hem-dem görmege olsaydı sabr
Terk-i gurbet eyleyüp 'azm-i diyâr itmez midüm*

Âşığa Eziyet Eder

Rakibin bir diğer özelliği de sevgiliyi âşıktan uzak tutarak ona devamlı ıztırap ve eziyet vermesidir. Çaresiz âşık rakibin bu zulmüne ancak küfür, beddua ve tehditlerle cevap verebilir. Me-

sîhî'nin aşağıdaki beyti bu tarzdaki binlerce beyitten bir tane-sidir :

*Beni giryân itmeden hâlî degül bir dem rakîb
Âkıbet eşkümdür anuñ su koyan ocagına*

Aynı şairin aşağıdaki beytinden rakibin âşığı önce küfrederek uzaklaştırdığı, sonra da dövdürdüğü⁷⁰ anlaşılmaktadır :

*Âşığa sögdi rakîb üşüp anı dögdiler
Bî-güneh sögdügi için urdılar aña sögeni*

Bu beyit derhal Şeyh Sâdi'nin (ölm. h. 691 = m. 1292?) *Böstân*'m-daki «Muhîb-i Sâdik»⁷¹ hikâyesi ile Fasih Ahmet Dede'nin *Sâlim Tezkiresi*'nde anlatılan macerasını hatırlatmaktadır. Kısaca özetlenecek olursa hikâyeye bir hükümdar-zâde ile fakir bir dilenciyi anlatır. Hükümdar-zâdenin rakîpleri dilenciye önce ikaz edip ko-varlar, dilenci bir müddet ayrı kalır; fakat dayanamayıp yine maşuğunun geçeceği yerlerde dolaşmaya başlar. Bunun üzerine rakîbler dilenciye fena halde döverek cezalandırırlar.

Ayrılık şairi Fuzûlî ise rakibin eziyetinin sadece kıskançlık-tan kaynaklandığını, eğer ayrılığın zevkinin vasıldan daha fazla olduğunu bilse kendisini menetmeyeceğini ifade eden şu beyitle iddia eder :

*Bilse zevkim vasıldan fûrkatde efzûn olduğın
Vasıldan men'in revâ görmezdi reşkenden rakîb*

Fâtih'in ('Avnî) aşağı yukarı aynı ruh haliyle söylediği şu beyitte ise, sevgiliye âşığa eziyet etmeyi dahi rakîbin öğrettiği iddia edil-mektedir :

⁷⁰ Karamanlı Nizâmî'nin şu beytinden rakibin sadece âşığa eziyet etmek-le kalmayıp sevgiliye de pek çok zahmetler çektirdiği anlaşılmaktadır :

*Sen sanma Nizâmî sañadur cevri rakîbüñ
Görseñ ki habîbe dahi ol it neler eyler*

⁷¹ Bk. s. 8.

*Cevr içinde cân virmekdür murâdum çün benim
Ey rakîb ol yâra gayrı san'at irşâd eylegil*

Ekşi Yüzlü Acı Sözlü

Rakibin en belirgin özelliklerinden biri de âşıklara karşı acı dil kullanması ve yüzünü ekşitmesidir. Bunu Necâtî ve Zâtî şöylece ifade ederler :

*Yüzine göredür sözi rakîbüñ
Yüzi ekşinüñ olur sözleri serd*

Necâtî

*Ey rakîb-i tırş-rû bir acı dilli kimsesin
Tatlıdur âşıklara şehd ü şekerden fûrkatüñ*

Zâtî

*Kaçan ki görse beni ekşidüp yüzini rakîb
Virür hemîn acı dil nice bî-halâvet olur*

Zâtî

Rakibin yüzü için daha çok «tırş-rû», «bed-likâ»,⁷² «abûs» gibi ifâdeler kullanılır :

*Ağlamış yüzlü rakîbüñ yüzi gülmez hergiz
Bir abûs olmaya ol deñlü bi-hakk-ı «Abese»*

Zâtî

*Seg dimiş mir'at-i hâl-i âşika bakmış bu gün
Ol rakîb-i bed-likâ Allah nice hod-bîn olur*

Zâtî

*Yâr yanında rakîb-i bed-likâ eksük degül
Cânuma derdâ ki herglz bir belâ eksük degül*

Fevrî

*Rakîb-i bed-likâlarla işitdüm sohbet itmişüñ
Vücûdum saklasın Bâri belâlardan kazâlardan*

Nev'î

72 «Bed-likâ» ile ilgili bk. s. 41.

Rakibin ekşi yüzünden söz açıldığında daha çok alaylı ifâdeler ve ekşi yemekle ilgili hususlar söz konusu edilir :

*Görsem rakîb yüzini artuk yimem gamum
Lâbüd ta'âma turşu ile iştiâ gelür*

Necâti

Sevgilinin rakibe iltifat eden mest gözleri söz konusu edildiğinde, eski meyhanelerde meze olarak kullanılan tuzlanmış balık, lahana turşusu, v.b. ekşi mezelere ayyaşların rağbeti kastedilerek aynı alaylı ifâdeler kullanılır :

*Bakar rûy-i rakibe çeşm-i mestüñ
Belî mâil olur ekşiye mahmûr*

Mesîhi

*Nâzır-ı rûy-ı rakîb ol çeşm-i mey-hôruñ senüñ
Beñzer anda ekşi sûret gördi mahmûruñ senüñ*

Nev'î

Fitneci, Eğri Sözlü

Vazifesi sevgiliyi âşıktan ayırmak olan rakîb, haliyle ona âşığı kötüleyecek, onu âşıktan uzaklaştırmak için çeşitli tenbih ve ikazlarda bulunacaktır.

*Gördüğince ben za'îfi saña kadh eyler rakîb
İt süñük gördükde kaçan ağızımı epsem tutar*

Karamanlı Nizâmî

*Bezm-gâh-ı ünse vahşet itmek için her perî
Ol rakîb-i nâ-mülâyim bir kelâm itmiş yine*

Necâti

Hâliyle bu durum âşıklarca «fitne» olarak adlandırılacaktır. Necâti'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere rakîb fitnecidir :

*Gel iy gamze kerem eyle rakîb-i pür-fitenden geç
Beni anuñla bir itme ya andan geç ya benden geç*

Âşıkları biribirine düşürür :

*Ser-i kûyuñda ger gavgâ-yı 'uşşâk olmasın dîrsen
Rakîb-i kâfiri öldür ne ceng ü ne cidâl olsun*

Bâki

Rakibin önemli bir özelliği de âşıkları aleyhinde sevgiliye asılsız sözler söylemesidir :

*Kible hakkı togruyam yoluñda ben lâkin rakîb
Egri sözler söylemişdür iy hilâl ebrû saña⁷³*

Revânî

*Yâr defterden yine Bâkî kazanmak var dimiş
Yañlış anlatmış 'adûlar ben kulın sultânuma*

Bâki

*Söylemez geçdükce beñzer yine geçmişdür rakîb
Dôstlar düşmen sözi kâr itdi muhkem cânuma*

Hayretî

Bu konuda sevgilinin mahallesi halkını da kışkırtarak âşığı zor durumda bırakır :

*Niyâz eylerem Allah'a rakîbüñ iftirâsından
Mahalleñ halkı incidür beni bilmezliğe urup*

'Avnî

Ca'fer Çelebi *Divân*'mda geçen şu beyitten rakibin bâzen de sevgiliyi âşığına çekiştirdiğini öğrenmekteyiz :

*Sen gül-i ra'nâyı iki yüzlüdür dirdi rakîb
Didüğince var imişsin böyle bilmezdim seni*

73 Gerek bu beyit, gerekse bu beytin bulunduğu gazel metni hem Neeâtî Beğ *Divân'ında* (bk. nşr. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1963, s. 153) hem de Revânî *Divân'ında* (msl. bk. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, *Divân Şiiri*, İstanbul 1949, cüz. 4, s. 10) yer almaktadır.

Fâtih'e ('Avnî) ait şu beyitten ise rakibin âşığı iğvâ ederek sevgiliden uzaklaştırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır :

*Uyma iğvâsına ol dîv-i rakîbüñ 'Avnî
Ol peri yüzlüye meyl eyleyüp âdem olalum*

Bütün bu asılsız iftirallardan dolayı «eğri»lik Necâti'nin ve Ca'fer Çelebi'nin aşağıdaki beyitlerinden de anlaşılacağı üzere adeta rakibe alem olmuştur :

*Benüm serv-i ser-efrâzum rakîbüñ yanına varma
Elif kim ulaşa lâma olur bî-iştibâh egrî*

Necâti

*Necâtî'ye ölüm yegdür bu dirlikden ma'âzallah
Rakîb-i rû-siyeh togru ola ben bî-günâh egrî*

Necâti

*Ger hilâli beñzedürse kaşuna n'ola rakîb
Egrî fikri kanda olsa tab'-ı nâ-mevzûn ider*

Ca'fer Çelebi

Bütün bu davranışlarıyla agyâr ve rakîb «münâfık» vasıflarım tam anlamıyla üzerlerinde toplarlar :

*Çok kana girer gamzeñ uyup kavî-i rakîbe
Gammâza muvâfık görinür rây-ı münâfık*

Nizâmî

*Beni ol şems-i tâbândan cüdâ kıldı münâfıklar
Ne kara günlere kaldum yazıklar baña yazıklar⁷⁴*

Aşkî

74 «Münâfıklar» redifiyle yazılmış diğer bir gazel hk. bk. Hayretî, *Divân*, nşr. Dr. Mehmed Çavuşoğlu - Ali Tanyeri, İstanbul 1981, s. 161 - 162.

Taş Yürekli

Âşığa eziyet etmesi ve acımasızlığı sebebiyle rakibin vasıflarından biri de taş yürekli oluşudur. Rakibin taş yürekli oluşunu Zâti esprili bir ifâdeyle şöylece dile getirir :

*Ol perî-hûnuñ rakibi gönlünü aldum ele
Eylese seğden hazer âdem alur destine seng*

*Ol meh-i bed-mihr ele almış rakîbüñ gönlünü
Ey itiyem ben diyen sakın elinde sengi var*

Aynı düşünceyi Fuzûlî

*İy kemân ebrû rakibe virme gemzeñden nasîb
Ok atarsın taşa peykânuñ gerekmez mi saña*

şeklinde ifâde ederek rakibi taş olarak vasıflandırmıştır. Ahmed Paşa ise «diş bilemek» deyimini ile bileyi taşı arasında bir irtibat kurmaya çalışarak rakibin bu özelliğini şöylece dile getirir :

*Diş bilermiş la'line yâruñ rakîb-i seng-dil
Varsun öğütsün eger kalursa dendânuñ dürüst*

Engel

Âşık sevgili karşısında olsa bile yanında rakîb bulunduğunda onunla değil görüşüp konuşmak, göz göze bile gelmez :

*Mukâbilinde habîb ola vü yanında rakîb
Muhabbet ehline bundan ziyâde müşkil yok*

Yahyâ Beğ

Kazâ ile âşık ve sevgili yan yana gelse rakîb derhal hançer gibi araya girer, engel teşkil eder :

*Sîm-ten mahbûb yanında tururken âşıkun
Sokulup hançer gibi araya engel girmesün*

Yahyâ Beğ

Âşığın sevgilinin kûyuna yaklaşmasına, kapısına gelmesine yahut halvetine girmesine de tam bir engeldir; onu derhal azarlayıp uzaklaştırır :

*Rakîb âzâr ider yâr ışiginde eylesem secde
Yüzüme yapışur gûyâ gubâr-ı kûy-ı dilberdür*

Bâki

*Kesmedi benden ser-i kûyunda âzârın rakîb
Ey Fuzûlî cennet içre nice yok dirler azâb*

Bu durumda çaresiz âşığın yapabileceği tek şey küfredip uzaklaşmaktır :

*Giceler halvetüme girse o meh mest ü harâb
Men' kılma ne çıkar saña rakîbâ ne girer*

Fehîm

Kısacası rakîb sevgili ile âşığın bakışmalarını, birbirlerinin ses ve kokularını dahi duymalarını engeller :

رقیب انکشت میخاید که سعدی دیده برهم⁷⁵;

*Âvâze-i figânımı dîñletmedi leîm
Kâfir rakîb nagme-i nâ-sâza başladı*

Fehîm

*Saçun sevdâsın itmekde gönül bir bûya kâildür
Benüm baht-ı siyâhumda rakîb aña da mâildür*

'Avnî

Ancak her ikisinin de irtibat kurabilecekleri tek vasıta gözleridir :⁷⁶

75 Tere : «Rakîb (öfkeyle) parmağını ısıyor ve 'Sa'dî! Gözlerini kapat, bakma!' diyor.»

76 Bu konuda bk. s. 60.

*Güftgü-yı 'arz-ı hâle olamaz mâni' rakîb
Âşık u ma'şûk beyninde nigâh mektûbdur*

Fehîm

Nâdân, Kôr

Sevgilinin güzelliğini âşıktan başka hiç kimse farkedemediğinden ağyâr için çok zaman «nâdân» vasfı kullanılmıştır :

*Gidüp agyâr-ı nâdân ile bî-cân itme Yahyâ'yı
Ayrırma âsitânun kullarından anı sultânım*

*Ne baña olgıl mu'âriz sûfi ne agyâra kim
Güç dâna ile bir dahi nâdân ile bahs⁷⁷*

Revânî

Rakîb de her zaman sevgiliyle bir arada bulunduğu halde onun güzelliğini farkedemez :

*Añlamaz hergiz kitâb-ı hüsnün evsâfın rakîb
Müşkil olur eylemek bir kişi nâdân ile bahs*

Vasfî

İşin asıl garip tarafı sevgilinin bu gibilere meylediştir :

*Katı alçak geçer her süflî-i nâdâna meyl eyler
Zemâne dilberini Feyziyâ ben âba beñzetdim*

Feyzî

*Mâh-rû dilberleri meyyâl-i nâdân eyleyüp
Ehl-i dil âşıkları ser-geşte hayrân eyleyüp*

77 Revânî Dîvân'ında bulunan bu beyit şiir mecmualarında

*Ne baña olgıl mu'âriz sûfi ne agyâra kim
Güç olur dâna ile bir dahi nâdân ile bahs*

şeklinde Me'âlf'ye (ölm. h. 942=m. 1535-6) ait olarak kaydedilmiştir. Msl. bk. A. N. Tarlan, *ayn. esr.*, cüz 3, s. 43.

*Ey murâdum aksine devr eyleyen keş-rev felek
Şimdi gönlüm nâ-murâd olmak diler n'itseñ gerek*

Nev'î

Bunda rakibin «hodbin»⁷⁸ vâsfının da tesiri vardır. O sevgilinin yüzüne baksa bile ancak kendini görebilir :

*Âyîne-i ruhsârûñ gösterme rakîbe
Kim kendüyi görür kılıcak anı temâşâ*

Zâti rakibin sevgiliye olan yakınlığına rağmen onu fark edemeyişini körlükle vasıflandırıp ayrıca atıcılıktaki «kör nişan» tabirini de en güzel şekilde kullanarak şöylece ifade eder :

*Didüm n'icün rakîbi oklamazsın
Didi yakın nişan kördür urılmaz*

*Sakın agyâra gösterme cemâlün
Koma âyîne nâbînâya karşı*

Hayâlî

Âşığı Sevgiliden Ayırır, Yaklaştırmaz, Saklar

Rakibin varlığının sebebi âşığı sevgiliye yaklaştırmamak onu her fırsatta ayırmaya ve uzaklaştırmaya çalışmaktır :

*İster ki cüdâ ide rakîbün seni benden
Kasd itdi bu kâfir ki ayıra cânı bedenden*

Oa'fer Çelebi

*Benden iy dilber seni ayırmak istermiş rakîb
N'eyledüm ol kâfir-i bî-dîne n'itdüm ben garîb*

Vasfî

78 Bu konuda bk. s. 399.

*Benden rakîb ayırmaz dime dilberi
Ey Zâtî gâfil olma ki şeytân aradadır*

Zâtî

Rakibin âşığı sevgilinin kûyundan çıkartması şeytanın Âdem'i cennetten çıkartması şeklinde yorumlanır.⁷⁹

*Cennet-i kûyuñdan ey dilber Mesîhî'yi rakîb
'Âkıbet çıkardı bak ol âdemüñ şeytânına*

Sevgilinin tegafül edip âşığı görmezlikten gelmesi, ona rağbet etmemesinin ardında da hep rakîb vardır :

*Sen rakibe uyuben gözden irag etme beni
Dôstum cehd eyle kim yâd olmasın bilirlerüñ*

Necâti

Rakîb âşığın sevgilinin eşğine yaklaşmasına tahammül edemediği gibi sevgili âşığı kabul etse bile o kabul etmez :

*Yâr işigine varmağı 'afv eylemez rakîb
Söyletmen ol iti kerem eylen ki söz ürer*

Necâti

Âşıktan sevgiliyi saklamaya çalışır :

*Hârdan havlı düzüp saklaymaz seni rakîb
Nereden bakar iseñ serv-i hırâmân görünür*

Necâti

*Seni iledüp hücreye ey dôst rakîbüñ
Kal dirse alup yürüyivir sen aña kalma*

Mesîhî

⁷⁹ Bu konuda bk s. 401-402.

Bazen de rakîb sevgiliyi elinden kaçıır ve telaşla aramaya koyulur, bulunca sevinir. Bâkî'ye ait beytin ikinci mısramdaki tevriyeli ifade hayli ilginçtir :

*Dün seni gördüm arar nâleyle yollarda rakîb
Ey gazâlüm olmasun itler de mehcûruñ senüñ*

Nev'î

*Dün gice ol gazâli kaçırmış rakîb-i seg
İtler gibi aradı bulunca yatak yatak*

Bâkî

Sevgiliyi Âşıktan Kıskanır

Âşık sevgiliyi rakîbden kıskandığı gibi rakîb de âşığı kıskanır :

*Sarardı beñzi hasedden benümle yârı görüp
Rakîb-i rû-siyehi bir garîb reng oldı*

Bâkî

Âşıkla sevgiliyi bir arada görünce şefkat ve merhamet gösterir gibi görünmeye çalışırsa da bu tamamen onun gizlemeye çalıştığı kıskançlığın eseridir :

*Beni gördükçe senüñle mihr idüp n'eyler rakîb
Kâfirüñ hod cân virürken olmaz îmânı dürüst*

Nizâmî

Sevgilinin âşığa bir kere meyi etmesi rakibin gözüne âlemi dar etmeğe yeter :

*Ey Necâtî saña meyl eylese bir kerre habîb
Biz rakîbüñ gözine 'âlemi tar eyleyevüz*

Rakîbden korkulur

XII ve XIII. asır İran edebiyatında «rakîb» kelimesinin daha çok sevgilinin kapıcısı ve gece bekçisi anlamında yer almasından

kaynaklanmış olmalı ki, Hâkânî, Sa'dî v.b. şairler rakîbden duydukları korkuyu sık sık ifâde etmişlerdir :

شبهای فراق را صبحی که پدید آمد
با بیم رقیبانت هم اول شام است آن⁸⁰

Hâkânî

لیک زبیم رقیب و زپی نفی کمان
راه برون بسته ام آه درون سوزرا⁸¹

Hâkânî

گذر از دست رقیبان نتوان بود بگوید
مکر آنوقت که در سایه زهار تو باشم⁸²

Sa'dî

حلقه بر در نتوانم زدن از بیم رقیبان
این توانم که بیاییم به محلت بکدای⁸³

Sa'dî

Özellikle Osmanlı edebiyatında çizilen rakîb tipini sevgilinin fedai ve belalı, kanlı bıçaklı serseri bir tip olarak tasavvur edecek olursak aşağıdaki beyitlerde ifade edilen korkuya hak vermemek olmaz :

80 Tere : «Senin hicranında geçirdiğim gecelerin sabahı bile rakîblerinin korkusundan sabah olmamıştır.»

81 Tere : «Rakîbin korkusu ve hayalcinin iftirasını kesmek için iç yakıcı âhımızın önünü kesiyoruz.»

82 Tere : «Senin himayenin gölgesi altında olmadıkça rakîblerinin korkusundan mahallenden geçemem.»

83 Tere : «Rakîblerinin korkusundan kapının halkasını çalamıyorum, mahallene dilenci gibi geliyorum.» Bu beytin Leylâ ve Mecnun hikayesinde Mecnun'un dilenci kılığına girerek Leylâyı görmeye gelişi sahnesi ile tam bir uyum sağlaması dikkat çekicidir.

*Dik geldiğiçün gice agyâra Mesihî
Kim gördi ise didi dîvâne imişsin*

*Vasfî mahallesinde hazer kıl rakîbden
K'ol yirde kim hatar ola andan hazer gerek*

Zâtî âşıkların sevgilinin mahallesinde dönüp dolaşmalarını bu korkuya bağlar :

*Ey perî gâyetde korkarlar rakîb-i dîvden
Dâyîre çizdikleri her dem budur âşıklarunî*

Âşıklar gibi sevgili de rakîbden korkar ve çekinir, zaman zaman rakîbden gizlice âşığa selam verir, bakar yahut güler :

*Selâmet olsun ilâhî o serv-i sîm-endâma
Virür rakîbden uğurlayınca baña selâm*

Yahyâ Beğ

*Ne vaktin ki göre dilber turur âşık rakîb ile
Kılar ol çeşm-i şehlâlar nazar geh togrı gâh egri*

Ca'fer Çelebi

*Gazabla öldürür ihyâ ider düzdîde handeyle
Beni mahrûm-ı nâz itmez o şûhum biñ rakîb olsa*

Fehim

Zavallı âşık rakîbden çekinen sevgilisini ikna için türlü diller dökerek onu yanma getirmeye çalışır :

*Ahşamın gel dünle gel itme rakîbünden hazer
Gice gezdün diyebilmez meh-i tâbâna 'ases*

Neeâti

Lânet Okunur, Ölümü İstenir

Bütün divanlar âşığın sevgilisine ulaşmasına engel teşkil eden rakibe binlerce küfür, lânet ve beddua ile doludur :

*Yârımı benden cüdâ kıldı cüdâm olsun rakîb
Bogazından asılaydı yâ gireydi yirlere*

Nev'î

Bu itibarla «mel'ûn»luk rakibe alem olmuş sıfatlardan biridir :

*Didüm iy hûr-likâ olma rakîbe mâyil
Didi mâyil mi olur âdem olan mel'ûna*

Feyzî

Fevrî'nin «rakabe» kelimesinin anlamından⁸⁴ ilhamla söylemiş olması muhtemel şu beyitteki «halka-i la'net» terkibi ilginçtir.

*Rakîb-i dîvden sor halka-i lâ'net belâsın kim
Ne bilsün âdem olan anı başından geçenden sor*

Gerek İran gerekse Türk edebiyatlarında daima rakibin ölümü için dua edilegelmiştir :

*يا وفايا خبر وصل تو يا مرگ رقيب
بود آياکه فلک زين دو سه کارى بکند⁸⁵*

Hâfız

*Halka-i âlem cümleten merg-i rakîbe muntazır
Gözlerinden gayrı yok yüzi karanuñ agları*

Nev'î

*Acır iseñ gel Necâtî derd-mende acı kim
Ne leb-i dilber nasîb oldu ne halvâ-yı rakîb⁸⁶*

84 Bk. 26. not.

85 Tere : «Ya vefa, ya vuslat haberi veya rakibin ölümü. Acaba felek bunlardan birini yapar mı?»

86 Bu beddualarda çoğu zaman «zem bimâ-yeşbehu'l-medh» (medheder görünüp zemmetme)de olduğu gibi dua eder görünüp beddua edilmesi, böylece alaylı bir üslupla rakibin tahkir edilmesi oldukça yaygındır. Nitekim bu beyitte de «rakibin helvası»ndan kasıt ölümü üzerine arkasından pişirilecek helvadır.

Zâtî'nin şu beytinde de «yüzü ak olsun» derken aslında «gözünün yüzü ak olsun» denmekte, yani «gözüne ak insin, kör olsun» bedduası bulunmaktadır :

*Gözedür gözün bizi ey rakîb
Göreyim anuñ yüzi ag ola*

Karaktersiz, Menfaatçi

Rakibin âşıkla en çok itham edildiği hususlardan biri de onun soysuz, namerd ve karaktersiz oluşudur :

*Kılup kat'-ı 'alâka tîg-veş ey güzel benden
Kesilme sen rakîb-i bed-güherlerle nişimenden*

Fevri

*Ger hilâli beñzedürse kaşına n'ola rakîb
Egri fikri kande olsa tab'-ı nâ-mevzûn ider*

Ca'fer Çelebi

Âşığın her türlü fedâkarlığı göstermesine karşılık rakîb tamamıyla menfaatçidir. Ca'fer Çelebi'nin ifâdesiyle sevgili ölse cenâzesine bile gelmez :

*Yâr kalkup gele mi öldüğün işitse rakîb
Ne olur şöyle kıyâmet mi kopar sen ölücek*

Yahut sevgiliye hat gelse onu terkeder :

*Ekevüz gibi rakibi gelicek hatt-ı lebûñ
Dîv redd olmag için mühr-i Süleymân yazalar*

Neeâti Beğ

Halbuki gerçek âşık asla böyle bir şey yapmaz :

*Terk eylemezüz geldi diyü hattını yârûñ
Bir güne 'âlemi var köhne bahârûñ*

Nev'î

Kâfir, Dinsiz

Eski edebiyatta «dîn», «îmân», «inkâr», «kâfir», «küfür» gibi kelimeler, gerçek anlamları dışında şairler arasında mecazen farklı anlamlarda kullanılıp işlenmişlerdir. Meselâ Fâtih ('Avnî) Galata'daki bir Frenk dilberi hakkında yazdığı gazelinin bir beytinde «ehl-i îmân» istilahını her şeyiyle sevgiliye bağlanarak teslim olmak anlamında kullanır :

*'Ukde-i zünnârına her kimse kim dil bağlamaz
Ehl-i îmân olmaz ol âşıklarun güm-râhidur*

Aynı şekilde «dîn» ve «îmân» kavramları da sevgili anlamında kullanılır :

*Komadın şeytânlığı âhir sen iy bed-hû rakîb
Yârı benden ayırıp îmânım almak yol mudur*

Hayreti

*Baht anuñ kim kurtara agyâr elinden yârını
Devlet anuñ kim ola îmânı şeytândan halâs*

Meâlî

*Dînüm îmânım disem ben saña men' eyler rakîb
Dîn için lâbüd ider kâfir müselmân ile bahs*

'Amrî

krş.

*Bahs ider her dem benimle yâr için bî-dîn rakîb
Dîn için lâbüd ider kâfir müselmân ile bahs*

Vasfî

Görüldüğü üzere âşğın elinden sevgiliyi almaya çalışan rakîb, müminin kalbinden imanı söküp almaya çalışan şeytan yahut kâfire benzetilmektedir. Dolayısıyla «münkir» (=kâfir) kavramı da aşkı inkâr ettiği için rakîb hakkında çokça kullanılmıştır :

*Yârı alup gitmek ister 'ıška münkirdür rakîb
Dôstlar cân kaddına gelmişdür ol dîn düşmeni*

Ca'fer Çelebi

Vaki olduğu görülmemekle beraber rakibin âşğa acıyıp biraz insaf etmesi onun imana gelmesi olarak yorumlanır :

*Münkir-i 'ışk olmuş iken geldi îmâna rakîb
Güc ile ol kâfiri bugün müselmân eyledüm*

Revânî

*Terk idüp düşmenliği insâfa gelmez mi rakîb
Kalb-i dînında anuñ dîn u diyânet yok mudur*

Yahyâ Beğ

*Beni gördükçe senüñle mihr idüp n'eyler rakîb
Kâfirüñ hod cân virürken olmaz îmânı düürüst*

Nizâmî

Rakibin küfrünün derecesini ve çokluğunu ifade etmenin bir yolu da onu Ebûcehil, Ebûleheb, Firavun v.b. gibi küfrü ile tanınmış şahıslara benzetmektir :

*N'için çekinür zülfüñe rakîb-i Bûleheb
Yitmeye mi ol bogazı iplüye cehl hased*

Mesîhî

*Yaraşur âteş-i hicrân ile yakılsa rakîb
Çünkü Hak nâr-ı cahîm ile yakar Bûlehebi*

Ca'fer Çelebi

*Mûsâ gibi kır âlini Fir'avn-ı rakîbüñ
Tâ sen şeh-i hüsne diyeler âl-i kırândur*

Mesîhî

Rakibin âşığa ettiği eziyetleri bir müslümanın din kardeşine etmesine imkân yoktur. O halde rakîb ancak kâfir olabilir :

*Mü'minlere nigârâ kâfirler eyler ancak
Zâtî garibe ki anı dâim rakîb eyler*

Zâtî

Rakîbler ettikleri eziyetlerle âşıkları öldürüp daima can almaktadırlar. Müslümanların müslüman kanı dökmesine imkân olmadığına göre bu durum müslümanlarla kâfirler arasında sürüp giden ve hesapsız canların verildiği bir «gazâ» olabilir.

*Didüm çok âşık öldürdi rakîb-i kâfirüñ ceysi
Aytdı kim gazâda cân virenlere hisâb olmaz*

Zâtî

*Rakîb-i kâfirüñ yıkdukça cânâ kal'a-i kalbin
Safâlar kesb idüp cümle müselmanlar gazâ dirler*

Zâtî

Gerek bu beyitten ve gerekse Zâtî'nin aşağıdaki beytinden rakibin kalbinin kâfir kalesine benzetildiği de anlaşılmaktadır :

*Saña yapıldurdu vefâ kasrı kapusını rakîb
Gönlünü yıkmalıdır kal'a-i kâfir yirine*

Cennete ve Kâbe'ye benzetilen sevgilinin kûyu yahut sohbeti meclisine rakibin rahatça girip çıkması da şairlerce hoş görülmez ve kâfirin cennete girmesi, cenneti temaşa etmesi yahut Kâbe'yi tavaf etmesi şeklinde yorumlanır :

*Sohbetünde n'eyler ey hûrî-likâ bî-dîn rakîb
Cennete girmez bilürsin hod müselmân olmayan*

Ca'fer Çelebi

*Seyr-i bâg-ı kûyüñ içinde rakîbi koma kim
Kâfire olmaz temâşâ-gâh hüsnüyyât-ı 'Adn*

Mesihî

*Ka'be-i kûyun tavâfına ne sa'y eyler rakîb
Mekke'ye varmak revâ mıdır müselmân olmayan*

Ahmet Paşa

Nizâmî elindeki kadehin cür'asım rakibine sunan dilbere, kâfirin cennet şarabını hûrî elinden içmesinin doğru olmayacağını şöylece ifade eder :

*Cür'ân rakibe sunma ki kâfir mahal degül
Hûrî elinden içmege cennet şarâbını*

Bütün bu söylenenlere rağmen Hayretî, bir beytinde rakibin aslında iman sahibi olduğunu adeta ağzından geçiriyor :

*Ey rakîb itdûñ beni ol nâ-müselmândan cüdâ
Göreyin kim olasın soñ demde îmândan cüdâ*

Aslında mecazî bir çok anlam yükü bulunan bütün bu beyitlerle birlikte özellikle son beyitte büyük ölçüde gerçek payı da vardır. Zira eski edebiyatta sözkonusu edilen dilberlerin çoğu gayri-müslimlerden olduğu gibi, gerçek hayatta bunlara fedailik edenler de daha çok yeniçeriler, şehir kabadayları, baldırıçplaklar, serseriler v.b. tiplerden oluşan sözde müslümanlardı.

Hodbîn

Rakibin diğer bir vasfı da bütün bu sayılan kötülüklerine rağmen mütekebbir, mağrur ve kendini beğenmiş bir tavır sergilemesidir. Onun âşıkları kahreden bu tutumu aynı zamanda «hod-bîn» kelimesinin Farsçadaki «kendini gören» anlamından da istifade ile daha çok, alaylı ifadelerle zikredilmiştir :

*Seg-i kâyuñla berâber ulurdu rakîbüñ
Ki olur aña nazar kıldukça hod-bîn*

Mesihî

*İtleriñden gayriyi görmez rakîbüñ gözleri
Böyle hod-bîn eyleyen sensin anı ey perî*

Bâkî

Yine kelimenin anlam özelliğinden, ayrıca güzellik yahut yavaşlığın aynaya benzetilişinden hareketle rakibin hodbinliği sık sık zikredilmiştir :

*Ol rakîb-i bed-likânuñ kimse görmez gözleri
Ol mehüñ mir'at-i hüsnî anı hod-bîn eylemiş*

Zâti

*Seg dimiş mir'at-i hâl-i âşîka bakmış bu gün
Ol rakîb-i bed-likâ Allah nice hod-bîn olur*

Zâti

Sevgilinin aynaya benzetilen yanağı ile rakibin «hod-bîn»lik vasfı arasında irtibat kurmanın diğer bir gayesi de onun «nâdân»-lık yani sevgilinin gerçek güzelliğini görüp anlayamaması halinin vurgulanmasıdır :

*Âyîne-i ruhsârını gösterme rakîbe
Kim kendüyi görür kılıcak anı temâşâ*

Mesîhî

Rakib tipinin buraya kadar zikredilen vasıflarının yanı sıra bir de çoğu hakaret ve küfür maksadıyla söylenmiş bazı klişe beñ-zetmeleri vardır. Bunları derli toplu olarak şöylece sıralayabiliriz :

Dîv, Şeytân

Gerek yüzünün çirkinliği, gerekse âşıklarda uyandırdığı korku sebebiyle olmalı rakib «dîv»e benzetilmiş ve «dîv-sîret» vasfı kendisi için çokça kullanılmıştır :

زرقیب دیو سیرت به خدای خود پناهم
مکر آن شهاب ثاقب مددی کند خدار⁸⁷

Hâfız

*Ey rakîb-i dîv-sîret var beñzer cinnetüñ
Kasr-i yârı köşkine teşbih idersin cennetüñ*

Zâtî

*Perî yüzlüler insâna yakışmaz
Rakîb-i dîv-sîret âdem olmaz*

Necâtî Beğ

Dîvin Doğu edebiyatındaki en tipik örneğini teşkil eden Alaaddin'in Sihirli Lambası'ndaki cin hatırlanacak olursa bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, simsiyah tenli korkunç bir zenci olarak hayal

⁸⁷ Tere : «Şeytan ruhlu rakîbinden Allah'a yalvarmadayım. Belki o şihâb-ı sâkıb Allah rızası için bir yardım eder.»

edilegelmiştir.⁸⁸ Mesîhî cinin şişe içinde hapsedilmesi inancından hareketle şöyle der :

*Hayâli çıkmadı dilden rakîbün
Nitekim mahbes olur şişe dîve*

Bütün dîvanlarda peri yahut meleğe benzetilen sevgilinin âşi-ğâ iltifat etmeyip rakîb ile beraber olması, onun insan olmadığına delil gösterilir ve bu vesileyle türlü söz oyunları yapılır :

*Ey perî-peyker melek-manzar sen âdem olmadun
Ol rakîb-i dîve mâyilsin değülsin âdeme*

*Terk idüp âşıkları itme rakîb-i meyl
Ey perî-peyker eger var ise insâniyyetün*

Çaresiz âşık Süleyman Peygamber'in elindeki mühürle cin ve şeytanları tahakkümü altına aldığı gibi sevgilinin dudakını yahut gönlündeki yarayı «Mühr-i Süleymân»a benzeterek dîv sîretli rakibin şerrinden emin olmaya çalışır :

*Olmaga dîv-i rakîbün şerr ü mekrinden emîn
Tende san dâg-ı gamuñ mühr-i Süleymândur baña*

Mesîhî

*Dilde mihr-i hâtem-i la'lün nihân itmiş rakîb
Dîv işitdük bir zaman mühr-i Süleymân gizlemiş*

Bâkî

Şeytan ve Adem'in cennetten sürülmeleri kıssasına telmih ile de rakîb-şeytan münasebeti hakkında türlü oyunlar yapılmıştır :

*Âdeme şeytân rakîbün fitnesiyle sürülüp
Ravza-i bâg-ı cinânundan cüdâ düşmek ne güç*

Hayreti

88 Bu konuda bk. s. 371 v.d.

*Kûyuñda bak rakîb ile baña ki göresin
Cennet içre dîv ile Âdem hikâyetin*

Mesihî

*Cânâ hele sen sür kapuñdan dîv-i rakîbüñ
Firdevs-i ser-i kûyuña âdem mi bulunmaz*

Nev'î

Necâti rakibin cennete benzeyen kûy-i yârdan sürülmeysiñe hayıflanır :

*Kendüyi gördi cennet-i kûyuñda ol rakîb
Şeytân gibi sürülmedi dergâhdan meded*

Mesihî ise rakibin kendisini kûy-ı yâr'den kovmasını şeytanın Âdem'in cennetten çıkmasına sebep oluşu ile karşılaştırır :

*Cennet-i kûyuñdan ey dîlber Mesihî'yi rakîb
Âkıbet çıkardı bak ol Âdemüñ şeytânına*

Rakibin şeytana benzetildiği hallerde açık bırakılan mushafın şeytan tarafından okunacağı, ölüm sırasında şeytanın susayan hastaya imanı karşılığı su vermeyi teklif etmesi, cinlerden korunmak için daire çizilmesi v. b. inanç motifleri işlenmiştir :

*Bî-nikâb olma habîbüm görmesün yüzün rakîb
Mushaf açık olıcak dirler anı şeytân okur*

Necâti Beğ

*Aldı sûfinüñ karârın gösterüp yüzün rakîb
San ki şeytân hastaya su gösterüp imân alır*

Necâti Beğ

*Ey perî gâyetde korkarlar rakîb-i dîvden
Dâyire çizdikleri her dem budur âşıklarun*

Zâti

Âh eteşinin kıvılcımlarının yıldızlara benzetildiği hallerde

إلا من خطف الخطفة فاتبعه شهاب ثاقب⁸⁹

و جعلناها للشياطين⁹⁰

gibi âyetlere telmihle şeytân-şihâb münasebeti sözkonusu edilir :

*Kor kaçır kûyuñ şirâr-ı âhumı görse rakîb
Nite kim görse şihâbı gökde şeytân-ı merîd*

Feyzi

*Gamuñla âhumı görüp rakîb raks eyler
Karañu gicede şeytân şihâb ile oynar*

Nev'i

Rakibi görüp âh itdük kapuñda

و جعلناها رجوماً للشياطين

Rakibin devamlı olarak âşık ile sevgili arasında bulunuşu sebebiyle «şeytân arada» deyiminin sıkça kullanıldığı da görülmektedir :

*Benden rakîb ayırmaz dime dilberi
Ey Zâtî gâfil olma ki şeytân aradadır*

Zâtî

*Mest olup câm-ı lebinden olmasın kan arada
İt rakibinden hazer kim bile şeytân arada*

Nev'i

89 Mülk, 5. ayet.

90 Sâffât, 10. ayet.

Köpek

Rakîb daima sevgilinin kapısında beklediği, eşğinde oturduğu ve sokağa çıktığında peşinden yürüdüğü için köpeğe benzetilmiştir :

*İşitdüm rakîb ölmüş habîbüñ 'ömri çoğ olsun
Kapuñdan bir seg eksilmiş anı sanmañ ziyânlıdır*

Necâti

Bu gibi benzetmelerden hareketle rakibin, sevgilinin kûyunda dolayan âşığa küfredip kovması da «uluma» yahut «ürüme» olarak vasıflandırılır :

*İşiginde o şehüñ iti dirildüñ uluduñ
Ey rakîb öldüreyin uş seni itler yirine⁹¹*

Zâti

*Rakîb-i seg ürürse günde biñ kez
Çerâg-ı 'ışk sinemde söyünmez*

Zâti

*Kapuña it bigi varurdum ulumasa rakîb
Korkum oldur baña bir gün ol seg-i kâfer sunar*

Nev'i

Şâirlerin rakibi köpeğe benzetmeleri sırasında en çok kullandıkları ifade, zayıflıktan artık kemikleri sayılır hale gelen âşığın vücudunu köpeğe benzeterak köpek-kemik irtibatını işleyen alay ve hiciv dolu sözlerdir. Mesîhî eve sessizce girebilmek için köpeği kemikle susturmayı kastederek :

91 Gerek bu beyitte gerekse rakîb ile birlikte «uluma» kelimesinin kullanıldığı diğer beyitlerde çoğunlukla aşağıda olduğu gibi «yücelmek, büyümek» anlamında tevriye yapılmıştır :

*Rakîb-i seg uludı âsütân-ı yâra varaldan
Tenezzül eylemez âşıklara âli-cenâb olmuş*

'Avni

*Kapuında dil rakibe virür cism-i lâgarı
Gûyâ bir ugrıdur ki ite üstühân atar*

der. Zâtî ise rakibin her dem âşığı çekiştirmesini şöyle ifade eder :

*Dehânından rakîbüñ ben za'îf ü nâtüvân düşmez
Hemân bir segdür agzından sanasn üstühân düşmez*

Zâtî

Aynı motifi Ahmed Paşa «İssın ağırlayan itine üstühân verir» atasözüyle pekiştirerek şöylece kullanır :

*Her dem rakîbi gönlüm içinde andugum bu kim
İssın ağırlayan itine üstühân virür*

Rakibin köpeğe benzetilmesi hâlinde sevgili bazen de onun avı olmuş bir ceylan olarak tasavvur edilir :

*Yâr ile Ca'fer görüp hem-dem rakibi didi kim
Ol itüñ saydı melek-sîmâ yâr olmak neden*

*Nice bir şîr-merd âhû gözüñe sayd olur iken
Rakîb-i kelbe düşmez kim varup nahcîr olasn sen*

Câ'fer Çelebi

Yahut ceylana benzetilen dilberi avlamak isteyen⁹² âşığa engel olan rakîb, köpeğe benzetilir :

*O âhû-becceyi sayd eylemekde güçlük yok
Rakîb-i seg gibi ammâ arada engeli var*

Râgıp Paşa

*Felek rakîb-i segi gerçi saldı sahrâya
Bize ol âhû-yı vahşî degül şikâr yine*

Nev'î

⁹² Bu konuda bk. Gelibolulu 'Âlî, *ayn. esr.*, s. 61 v.d.

Rakîb-köpek benzetmesi üzerine işlenmiş bu ve benzeri esp-rilerin en güzellerinden birini de Fuzûlî söylemiştir. Bilindiği üzere elektriğin ve gece aydınlatmasının olmadığı devirlerde gece geç saatlerde bir şahsın şehrin uzak bir köşesinden evine gidebilmesi yahut yabancı bir mahallede dolaşabilmesi, sokakları istilâ eden ve yabancıları derhal tanıyıp ortalığı ayağa kaldıran köpekler yüzünden çok zordu. Bu gibi hallerde eskiler ellerine doğranmış ciğer ve kemik alarak hücumuna uğradıkları köpek sürülerini böylece oylar ve yollarına devam ederlermiş. Hatta sırf bu yüzden İstanbul'da bazı ciğercilerin geç saatlere kadar dükkânlarını kapamadıkları söylenir. İşte Fuzûlî o devirde çok yaygın olan bu âdeti kastederek şöyle der :

*Pâre pâre dîl-i mecrûh u perişânumdan
Ser-i kûyunda gezen her ite bir pâre fedâ⁹³*

93 Bu beyitte geçen «it» kelimesi rakîb olarak yorumlanacağı gibi gerçek anlamda köpek olarak da kabul edilebilir. Özellikle günümüzde eski edebî metinleri yorumlayanlara köpek yahut köpek ile ilgili bir unsur görülür görülmez bunun doğrudan doğruya rakîb olacağı hükmüne varmak hatalıdır. Şâirler zaman zaman sevgilinin mahallesinde dertsiz, tasasız gezen köpeklere gıpta etmiş, hattâ saygı göstermişlerdir. Meselâ 'Avnî'nin

*Öldüğüm bilip mahalleñ itleri feryâd idüp
Beni ağlar cem' olup bir yire yârân var-ısa*

beytinde şairin ölümüne feryad eden ve «yârân» diye vasıflandırılanlar gerçek anlamda köpeklerdir. Bunun gibi aşağıdaki beyitleri de aynı şekilde değerlendirmek gerekir :

*Kapıda bir nefes ol kim itüñle hem-demdür
Bu ad ile kamu halk iğre key mükerremdür*

Cafer Çelebi

*Karşular Yahyd seni görse küdb-ı kûy-i döst
Hayli ikrâm eyler ol yâr-ı muvâfıklar saña*

Yahyâ Beğ

*Cebiniñ çin idüp magrûr olursan devlete Nev'î
İtine kâse-lis olduñsa fağfûr olmak istersün*

Toplumun o günki değer ölçülerine göre hayvanların en değersizlerinden biri olan köpeğin, sevgilinin kûyunda gezinenler söz konusu olunca birden değer kazanması, oluşturduğu tezat itibarıyla eski şiirde adeta bir gelenek halini almıştır. Bu motifin ana kaynağı güçlü bir ihtimalle Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde

Rakibe kızdığı için ona köpek diye küfreden âşık aynı zamanda kendini de sevgilinin köpeği olarak niteler ve bununla da iftihar eder :

*Yâruñ iti geçinme kapusunda biz oyuz
Uyduğumuz iti iderüz iy rakîb uyuz*

Eşek

Âşığa merhamet ve zulümden vazgeçmemesi sebebiyle inatçılığına hükmedilmiş olmalı ki rakîb eşeğe de benzetilmiştir :

Meenûn'un Leylâ'nın köpeğine değer vermesi ve onunla dertleşmesi sahnesi olmalıdır. Meenûn'un köpeğe davranışı ve hitâbını hatırlatması bakımından Hamdullah Hamdî'nin eserinden ilgili kısmı aşağıya alıyoruz :

*Ol esnâda seg-i Leylâ'yı nâgâh
Görüp Mecnûn cigerden eyledi âh*

*Yirinden turdı çün serv-i hurâmân
O kelbün ayagma düşdi giryân*

*Kokup gül gibi sürdi pâyına rû
Ki hâk-i kûy-i dilberden gelür bâ*

*Didi iy şîr-pençe ejdehâ-fer
Seg-i ashâb-ı kehfe yâr u hem-ser*

*Senün âh u figânun her seher-gâh
Nice yoldan ezâna gösterür râh*

*N'ola biñ cân ile sevsem seni ben
Ki dört göz ile bakarsın baña sen*

*Eger olsam 'adâler gibi bed-hvâh
Dimezdün şefkat idüp baña vah vah*

*Ol âhâ-çeşm için aglar iken ben
Benüm-çün gülmedün itler gibi sen*

*Gice kûyünde görseñ ben gedâyı
Gelüp karşı idersin merhabâyı*

*Tutup dâmânımı da'vet idersin
Baña salar iken izzet idersin*

*Nevâya ney gibi itsem ser-âgâz
Benümle rast olursun hem-âvâz*

*Rakib oldu hammâl-ı bâr-ı emek
Ki kuvvetlü hârdur ezelden ne şek*

Mesihî

*Didüm karşımda öldürseñ rakibüñ bir kaçın dahı
Didi ol gözleri hûnî yüri yindek himâr ölmez*

Zâtî

Rakibin eşeğe benzetildiği hallerde, sevgilinin kuyunda dönüp dolaşıp inleyen âşık da dolaba benzetilmiştir :

*İñledüp çekdi çevürdi beni kûyuñda rakib
Meger ol hâr bu Necâtî aña dolâbuñdur*

Necâtî

Bâkî ise rakibin cevrenden akan gözyaşlarını sele, iki kat olmuş boyunu da dolaba benzetmiştir :

*Kûyuña gayrıları çekse rakib-i hâr-tab'
Seyl-i eşkümlle döner kadd-i du-tâ dolâba*

Rakibin eşeğe benzetildiği hallerde çoğunlukla alaycı bir tavır takımlandığı görülmektedir :

*İrmişem m'rdc-ı vasla didügi sözün rakib
Vâki'n bilmek dilersen uş eşek uş nerdübân*

Karamanlı Nizâmî

Sevgilinin güzelliğinin bahçeye benzetildiği hallerde onun yanından bir an olsun ayrılmayan rakibi de bahçelere at ve eşek gibi hayvanların kurumuş kafalarından yapılan korkuluklar kastedilerek eşeğe benzetilir :

*Didüm rakib n'eyler kûyuñda didi dilber
Olur eşek başından böstânlarda oyuklar*

Zâtî

*Meclisüñden hâli olmazsa rakib olmaz 'aceb
Çün meseldür kim eşek başısuz olmaz böstân*

Karamanlı Nizâmî

Domuz

Müslümanlarca iğrenç ve tiksinti uyandırıcı bir hayvan olduğundan ileri gelmeli, rakib domuza da benzetilmiştir. Rakibin domuza benzetildiği hallerde daha çok domuz ile ilgili atasözü ve deyimlerin kullanıldığı görülmektedir :

*Yisün rakîb mîve-i vaslı ki rüzgâr
Yimişüñ eyüsini toñuza nasîb eyler*

Karamanlı Nizâmî

Zâtî «domuzdan ne yolunsa kârdır» sözünden hareketle rakibe şöyle meydan okur :

*Bir kıl üzmeğ didiler fâidedür toñuzdan
Bulcak Zâtî rakîbüñ sakalın yoksa gerek⁹⁴*

Sevgilinin kapısında rakibin öldürülmesini de Kâbe'de domuz kurban etmeye beñzetir :

*Kûyında yâruñ alur idim cânuñ iy rakîb
Lâyık ola idi Ka'bede kurbâna ger toñuz*

Kırş.

*Kûyuña varup rakîb ölmek dilermiş döstüm
Ne toñuz kurbân olur ne cennete girer eşek*

Neeâti Beğ

*Ol gamze-i hun-rîz ile kasd itme rakîbe
Bunuñ gibi kılıç ile toñuz mu çalarsın*

Ahmet Paşa

Karga, Akbaba, Kuzgun, Baykuş

Kara yüzlülüğü ve âşıkların gözünde çirkinliği sebebiyle olmalı rakibin en çok benzetildiği hayvanlardan birisi de kargadır.

94 Kırş. Zâtî, *Divân*, g. 537/5.

Bundan başka akbaba, kuzgun, baykuş gibi çirkin ve uğursuz kabul edilen kuşlara da benzetilmiştir. Sevgilinin papağan, hümâ, şehbaz v.b. güzel kuşlara benzetildiği hallerde rakib bu gibi kuşlara benzetilerek ortaya bir tezat manzarası konmaya çalışılır :

*Ey şeker-leb dir gören agyârlar içre seni
Hem-dem olmuş tûtîye hayfâ ki şimdi zâglar⁹⁵*

Revânî

*Göñül zülfünde dururken rakib ol araya gelmez
Ne cânı var tolaşa zag bâzuñ âşryânında*

Mesîhî

*Uçup uçup girdiler seyre rakib-i zâg ile
Ol hümâlar veh ki nâ-cins ile pervâz itdiler*

Zâtî

*Evc-i rifatdeki şehbâz-ı hümâ-himmet iken
Saña düşmezdi ki her zâg u zagan mahrem ola*

Nev'î

*Zülfün altında hatuñ gördi rakib-i şûmuñ
Gözinuñ nûrı gice gâlib olurmuş bûmuñ*

Nev'î

Sevgilinin rakibin eline düşmesi de daima, adı geçen güzel kuşların diğer çirkin kuşlara av olması ile sembolize edilmiştir :

*Sen Süleymân-ı zamânsın dâve yâr olmak neden
Bir hümâsın kerkes-i dûna şikâr olmak neden*

Hayreti

*Ey hümâ sen mû-miyânı sayd idelden zâglar
Cismümüz kurdı ecel murgına bir kıldan dızag*

Zâtî

*Gördiler zâg-ı rakibe ol hümâ oldu şikâr
Ehl-i diller didiler düşmedi hayfâ yirine*

Hayâlî

Rakîb-karga irtibatının kurulduğu beyitlerin pek çoğunda da âşık kendini bülbüle beñzeterek rakibi tezyif eder :

*Ne gülden bahs olur sûziş ne bülbülden kopar nâlîş
Bu bâguñ nagme-sâzı şimdi hep zâg u kelâg ancak*

Nev'î

*Ne bilür hâlümü 'ıškuñda rakîb ile benüm
Bilmeyen kıssasını bülbül ü zâg u kafesün*

Karamanlı Nizâmî

*Habîb işigi rakibe şeref virürdi velî
Çemende gezmek ile zâg andelîb olmaz*

Necâtî

عشقش آزرده از رقیب نباشد
بلبلش آشتکی ززاغ ندارد⁹⁶

Melikü's-su'arâ

Diken

Bilindiği üzere edebiyatta sevgili gül, ayrılık acısıyla feryad eden âşık ise bülbül olarak sembolize edilmiştir. Bu durumda rakib, sevgilinin yanında durduğu, âşığın yaklaşmasını engellediği, ona ıztırap verdiği için «diken» şeklinde kabul edilegelmiştir :

96 Tere : «Onun âşığı hiç bir zaman rakibden incinmez. Çünkü bülbül kargadan incinmez.»

*Gül gibi gülmüş açılmışsın rakib-i hâr ile
Nice feryâd itmesin bu bülbül-i zâruñ senüñ*

Zâti

Öyle ki «hâr» kelimesi istiare yoluyla çok zaman rakibi ve agyârı temsil eder olmuştur :

*Ağlayıp feryâd idersin her nefes ey ‘andelîb
Hâr ile hem-sâye olmuş verd-i handânuñ mı var*

Zâti

*Hârlerdür hem-demüñ nâlem işitmezsin benim
Gülsüñ ammâ dinlemezsin bülbülüñ âvâzesin*

Vasfi

Vasfi rakibin «siyeh-rû» oluşunu da gözönünde bulundurarak onu «kara diken»e benzetmiştir :

*Ger rakîb olsa saña cânâ rakibe incinmezem
Kim güle dâyim olur hâr-ı siyeh dîrler karîb*

Şeyh Sa’dî Türkçedeki «gülü seven dikenine katlanır» sözünü şöylece ifade eder :

صبر بر جور رقیبت چه کنم کر نک
همه داند که در صحبت کل خاری هست⁹⁷

Bâğbân

Saçı sünbül, gözleri nergis, dudağı gonca v.b. şeklinde tasavvur edilen sevgilinin adeta sahibi durumunda bulunan rakibin İran ve Türk şâirlerince benzetildiği unsurlardan bir diğeri ise «bağbân»dır. Rakîb bütün güzelliğiyle bir çiçek bahçesine ben-

97. Tere : «Senin rakibinin cevrine sabr etmesem ne yaparım! Gülün yanında bir diken olduğunu herkes bilir.»

zetilen sevgiliye âşıkları yaklaştırmaz; onların değil çiçek toplanmasına, bakmalarına dahi müsaade etmez :

*Bu gönlüm murgı bâg-ı kûyuñ özler
Kuş uçurmaz velâkin bâgbânuñ*

Mesihî

*Baña la'lüñçün kılur düşnâm kûyuñda rakîb
Sâile hâmin virür ekser yimüşüñ bâgbân*

Mesihî

رقیب انگشت میخاید که سعدی دیده برهم نه
مترس ای باغبان از گل که می بینم نمی چینم⁹⁸

Sa'dî

چشم از تو برنکیرم ورمیکشد رقیم
مشتاق گل بسارد باخوی باغبان⁹⁹

Sa'dî

98 Tere : «Rakîb öfkeyle parmağını ısıyor ve 'Sa'dî! Gözlerini kapat, bakma!' diyor. Ey bahçıvan korkma, biz bakarız ama toplamayız.»

99 Tere : «Eğer rakîb beni öldürürse bile gözümü senden ayırmayacağım, güle müştâk olan kimse bahçıvanın huyuna alışmalı.»